॥ श्रीः ॥

श्रीमन्माघकविप्रणीतं

शिशुपालवधम् ।

वल्लभदेवकृतया सन्देहविषौषधिव्याख्यया
मल्लिनाथकृतया सर्वङ्कषाव्याख्यया च
समेतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

सन्देहविषौषधिः ।

यस्य भृङ्गावलिः कण्ठे दानाम्बुराजिभूषिते ।
भाति रुद्राक्षमालेव स वः पायाद्गणाधिपः ॥
अभीष्टफलसम्पत्तिहेतुं स्मृत्वा सरस्वतीम् ।
शिशुपालवधे काव्ये सारटीका विधीयते ॥
कृता महद्भिर्यत एव टीका ममाऽपि यत्नस्तत एव युक्तः ।
ब्रह्माच्युताभ्यर्चितपादपद्मो न पूज्यते किं मनुजैर्गिरीशः ॥
सत्यरम्याणि वस्तूनि दूषयन्त्यविमत्सराः ।
किन्तु केचित्प्रमाणज्ञा दृश्यन्ते पञ्चषा नराः ॥

अभिलषितसिद्ध्यर्थं मङ्गलादि काव्यं कर्तव्यमिति स्मरणात् कविः श्रीशब्दमादौ प्रयुङ्क्ते—

श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जगज्जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि ॥
वसन् ददर्शावतरन्तमम्बराद्धिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिः ॥ १ ॥

श्रिय इति ॥ हरिर्मुनिं ददर्श इति सम्बन्धः । ननु हरयो दश संख्याता वर्तन्ते—
अर्कमर्कटमण्डूकविष्णुवासववायवः ।
तुरङ्गसिंहशीतांशुयमाश्च हरयो दश ॥

कोऽसौ हरिरित्याह—श्रियः पतिः लक्ष्मीनाथो विष्णुरित्यर्थः । मुनिं कमित्याह—हिरण्यगर्भाङ्गभुवं ब्रह्मतनयं नारदमित्यर्थः । यद्यपि ब्रह्मत्वेनासौ तदा हरिणाऽज्ञायि, येन

केनचिच्छब्देन निर्देशे कर्तव्ये मुनिशब्दः प्रयुक्तः कविना ज्ञात एव, तस्य चैतद्वचनम्। कदाऽद्राक्षीत् क्व वसुदेवसद्मनि शूरसेनपुत्रगृहे श्रीमति सर्वसमृद्धियुक्ते वसन् तिष्ठन्। कलिद्वापरसन्धावित्यर्थः। ननु भगवान् पुरातनमुनिर्बदर्याश्रमनिवासी किमिति तत्रोवासेत्याह— किं कर्तुं जगच्छासितुं त्रिभुवनं रक्षितुं पालयितुम्। एतेन कर्माधीनत्वं भगवतो निरस्तम्। कीदृशो हरिः जगन्निवासः भुवनानां निवासः आधारः। निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः। कीदृशम् अम्बरादाकाशादवतरन्तं पतन्तम्, मुनेर्विशेषणम्। अङ्गभूशब्द उपचारान्मानसेऽपि पुत्रे वर्तते। यथा सरसिजशब्दः स्थलकमलेऽपि। तथा हि **किरातार्जुनीये** काव्ये—

उत्फुल्लस्थलनलिनीवनादमुष्मादुद्धूतः सरसिजसम्भवः परागः।
वात्याभिर्वियति विवर्तितः समन्तादाधत्ते कनकमयातपत्रलक्ष्मीम्॥

अत्र केचिदवदन्–शौरिर्जगच्छासितुं वसुदेवसद्मनि वसन्नम्बरादवतरन्तं नारदं ददर्शेत्यनेनैव विवक्षितार्थस्योक्तत्वात् पदान्तरोपादानं वृत्तभरणार्थमेवेति। तदसम्यक्, यतोऽत्रैवं सत्यनुप्रासः शब्दालङ्कारस्त्यक्तः स्यात्। विरोधाभासश्चालङ्कारः–यः किल साक्षात् श्रीपतिः स कथं श्रीमति गृहे वसति, यश्च जगन्निवासः स परगृहे वसतीति। मङ्गलादित्वं च काव्यस्य प्रोक्तं न स्यात्। किञ्चित्स्वरूपप्रतिपादनाय विशेषणानि प्रयोक्तव्यानि इति केनचिन्नियमः कृतः। श्रीमतीत्युक्ते कंसादीनां वधः प्रतिपादितः, न हि तेषु सत्सु तद्गृहस्य श्रीमत्ता भवतीति। तथा यदि नारद इत्येतावदुच्यते ततस्तस्य पूजार्हत्वं ब्रह्मपुत्रता नोक्ता स्यात्, चयस्त्विषामित्यादि निरवतारं स्यात्। इति सर्वमेव निरवद्यम्। सर्गेऽस्मिन् वंशस्थं वृत्तम्। उशन्ति वंशस्थमिदं जतौ जरौ॥१॥

सर्वङ्कषा।

इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम्।
वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम्॥

दन्ताञ्चलेन धरणीतलमुन्नमय्य पातालकेलिषु धृतादिवराहलीलम्।
उल्लाघनोत्फणफणाधरगीयमानक्रीडावदानमिभराजमुखं नमामः॥

शारदा शारदाम्भोजवदना वदनाम्बुजे।
सर्वदा सर्वदास्माकं संनिधिं संनिधिं क्रियात्॥

वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासिकीमन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत्।
वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः॥

मल्लिनाथः सुधीः सोऽयं महोपाध्यायशब्दभाक्।
विधत्ते माघकाव्यस्य व्याख्यां सर्वङ्कषाभिधाम्॥

ये शब्दार्थपरीक्षणप्रणयिनो ये वा गुणालङ्क्रियाशिक्षाकौतुकिनो विहर्तुमनसो ये च ध्वनेरध्वनि।
क्षुभ्यद्भावतरङ्गिते रससुधापूरे निमज्जन्ति ये तेषामेव कृते करोमि विवृतिं माघस्य सर्वङ्कषाम्॥

नेताऽस्मिन् यदुनन्दनः स भगवान्वीरः प्रधानो रसः शृङ्गारादिभिरङ्गवान् विजयते पूर्णा पुनर्वर्णना।
इन्द्रप्रस्थगमाद्युपायविषयश्चैद्यावसादः फलं धन्यो माघकविर्वयं तु कृतिनस्तत्सूक्तिसंसेवनात्॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया।
नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते॥

अथ तत्र भवान्माघकविः

'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे' ॥

इत्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनतां, 'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इति निषेधस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यञ्शिशुपालवधाख्यं काव्यं चिकीर्षुश्चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसंप्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनत्वात् 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्याशीराद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्च काव्यफलशिशुपालवधबीजभूतं भगवतः श्रीकृष्णस्य नारददर्शनरूपं वस्तु आदौ श्रीशब्दप्रयोगपूर्वकं निर्दिशन् कथामुपक्षिपति—

श्रिय इति ॥ तत्रादौ श्रीशब्दप्रयोगाद्वर्णगणादिशुद्धेरभ्युच्चयः । तदुक्तम्—

'देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ।
ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा' ॥

इति । श्रियो लक्ष्म्याः पतिः । अनेन रुक्मिणीरूपया श्रिया समेत इति सूचितम् । 'राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि' इति **विष्णुपुराणात्** । जगन्निवासो जगतामाधारभूतः । कुक्षिस्थाखिलभुवन इति यावत् । तथापि जगत् लोकं शासितुं दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहाभ्यां नियन्तुं श्रीमति लक्ष्मीयुक्ते वसुदेवसद्मनि वसुदेवरूपिणः कश्यपस्य वेश्मनि वसन् कृष्णरूपेण तिष्ठन् हरिर्विष्णुरम्बरादवतरन्तम् । इन्द्रसन्देशकथनार्थमिति भावः । हिरण्यस्य गर्भो हिरण्यगर्भो ब्रह्मा ब्रह्माण्डप्रभवत्वात् , तस्याङ्गभुवं तनूजम् । अथ वा तस्याङ्गादवयवादुत्सङ्गाख्याद्भवतीति हिरण्यगर्भाङ्गभूस्तं मुनिम् । नारदमित्यर्थः । 'उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयंभुवः' इति **भागवतात्** । ददर्श । कदाचिदिति शेषः । अत्राल्पीयसि वसुदेवसद्मनि सकलजगदाश्रयतया महीयसो हरेराधेयत्वकथनादधिकप्रभेदोऽर्थालङ्कारः । तदुक्तम्—'आधाराधेययोरानुरूप्याभावोऽधिको मतः' इति । जगन्निवासस्य जगदेकदेशनिवासित्वमिति विरोधश्च । तथा तकारसकारादेः केवलस्यासकृदावृत्त्या जगज्जगदिति सकृद्व्यञ्जनद्वयसादृश्याच्च वृत्त्यनुप्रासभेदौ शब्दालङ्कारौ । एषां चान्योन्यनैरपेक्ष्येणैकत्र समावेशात् तिलतण्डुलवत्संसृष्टिः । सर्गेऽस्मिन्वंशस्थं वृत्तम् । 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति लक्षणात् ॥ १ ॥

कीदृशं मुनिमद्राक्षीदित्याह—

गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः ॥
पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ॥ २ ॥

गतमिति ॥ जनैः सामान्यलोकैः इति अस्मात्कारणात् आकुलं ससम्भ्रममीक्षितमवलोकितं दृष्टम् । तदेव कारणमाह—एतत् धाम तेजः अधोऽधस्तात् पतति सरति किं तत् । सर्वस्यां दिशि विसारि व्यापि किमेतत्, किं वस्त्वेतद्भवेदित्यर्थः । स्वरूपनिर्देशार्थ इतिरिति त्वन्ये । इतीत्थमाकुलमनिश्चितमीक्षितमित्यर्थः । कदाचित्सावित्रमेतत्तेजो भवेन्नेत्याह—अनूरुसारथेः रवेः तिरश्चीनं तिर्यक् गतं सम्प्रसारणं प्रसिद्धं प्रतीतम्, एतच्चाधः पतति । कदाचित्काशानवं स्यान्नेत्याह—हविर्भुजोऽग्नेरूर्ध्वज्वलनं प्रसिद्धं प्रतीतम् एतच्च सर्वतो विसारि, अतः किमेतत् स्यात् । प्रसिद्धशब्दोऽत्रोभयेनापि सम्बध्यते । गतमिति भावे क्तः । अविद्यमानौ उरू यस्यासावनूरुः । ईक्षितमिति कर्मणि निष्ठायां कर्मण्यभिहिते पूर्वक्रियापेक्षा द्वितीया । अत्रापि चोदयति—ऊनमिदं वाक्यं साध्याहारत्वात् । अत्र हि संशये कविना विकल्पौ न निबद्धौ—'द्विधाकृतात्मा किमयं दिवाकरो विधूमरोचिः किमयं हुताशनः' । गतमित्यादि, पतत्यधो धामेत्यादीतिपादद्वयसाध्याहारोऽयं श्लोक इति । युज्यते । एतत्केवलं संशयालङ्कारत्वे सति । सङ्करालङ्कारत्वे तु न कश्चिद्दोषः । यतः कश्चिदत्रोत्तरालङ्कारः कश्चित् संशयांशः ।

उत्तरवचनात्पूर्ववचनोन्नयनं यत्रेत्युत्तरलक्षणम् । अधो धामेति द्वे पदे ॥ २ ॥

तदानीं जनैर्विस्मयादीक्षितुं प्रवृत्तमित्याह —

गतमिति ॥ अविद्यमानानूरू यस्य सोऽनूरुः स सारथिर्यस्य तस्यानूरुसारथेः सूर्यस्य गतं गतिः । भावे क्तः । तिरश्चीनं तिर्यग्भूतम् । 'विभाषाऽञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' इति तिर्यक्शब्दादञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे खप्रत्ययः । हविर्भुजोऽग्नेरूर्ध्वज्वलनमूर्ध्वस्फुरणं प्रसिद्धम् । इदं तु सर्वतो विसारि धामाऽधः पतति । किमेतदिति सूर्याग्निविलक्षणमदृष्टपूर्वमिदं धाम किमात्मकं स्यादित्याकुलं विस्मयात्संभ्रान्तं यथा तथा जनैरीक्षितमीक्षणं कृतम् । सकर्मकादप्यविवक्षिते कर्मणि भावे क्तः । 'प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया' इति वचनात् । केचित्कर्मणि क्तान्तं कृत्वा ईक्षितं मुनिं ददर्शेति पूर्वेण योजयन्ति । अत्रोपमेयस्य मुनिधाम्नः सूर्याग्निभ्यामुपमानाभ्यामधःप्रसरणधर्मेणाधिक्यवर्णनाद्व्यतिरेकः । तदुक्तं **काव्यप्रकाशे**—'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः' इति । 'धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोः' इति **हेमचन्द्रः** । **दिवाकरस्तु वृत्तरत्नाकरटीकायां** प्रथमपठितेन 'द्विधाकृतात्मा किमयं दिवाकरो विधूमरोचिः किमयं हुताशनः' इति चरणद्वयेन सहेममेव श्लोकं षट्पदच्छन्दस उदाहरणमाह । तत्राद्यचरणद्वयेन सन्देहाकारो गतमिति तन्निरासश्च बोध्य इत्युपरिष्टात् ॥ २ ॥

किं यथा जनैः संशयः कृतः तथा हरिणा नेत्याह—

चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभाविताकृतिम् ॥
विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः ॥ ३ ॥

चय इति ॥ स विभुः सर्वव्यापी हरिरमुं मुनिं क्रमान्नारद इति अबोधि नारदत्वेन निश्चिकाय । तामेव परिपाटीं विशेषणमुखेनाह–कीदृशममुं पुरा पूर्वं त्विषां चयः दीप्तीनां पुञ्ज इत्यवधारितं लक्षितं ज्ञातं, ततः किञ्चित्सामीप्यात् विभाविताकृतिं लक्षिताकारं सन्तं शरीरीत्यवधारितम् । देहवानयं पतति न तु तेज एवेत्यनेन प्रकारेण ज्ञातस्वरूपमित्यर्थः । ततोऽपि सामीप्याद्विभक्तावयवं प्रकटितश्मश्रुभुजं पुमानित्यवधारितम् । पुमानयं पतति न तु पक्ष्यादिजातिरिति बुद्धवानित्यर्थः । ततो नैकट्यादमुं नारद इत्यबोधि । विभक्ता विभागेन उपलभ्यमाना अवयवा ऊर्वादयो यस्य सः तम् । इतिशब्दः सर्वत्र प्रातिपदिकार्थमात्रत्वव्यवस्थापनार्थः । यदि हि नारदमित्यबोधि इत्युच्यते तथा सति धर्मान्तरयोगे नारदस्य कर्मभावः प्रतीयेत, नारदत्वेनाऽबुद्धेत्ययं त्वर्थो न गम्येत । अत एव प्रातिपदिकार्थत्वे सति नारदात् द्वितीया न भवति । नारद इतीत्यतः पदसमुदायादप्यसौ नैव भवितुमर्हति, अप्रातिपदिकत्वात् । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमुक्तम् । प्रातिपदिकाच्च विभक्तय उक्ताः । यत्तत्प्रातिपदिकं च ततो भवत्येव, यथाऽमुमिति । एवमन्यत्र । केचित्त्वनुभूतकर्मत्व एव नारद इति नामस्वरूपनिरूपणाय प्रत्ययमुच्यते इत्याहुः ॥ ३ ॥

अथ भगवान्निरणैषीदित्याह—

चय इति ॥ विभुर्वस्तुतत्त्वावधारणसमर्थः स हरिः पुरा प्रथमं त्विषां चय इत्यवधारितं तेजःपुञ्जमात्रत्वेन विनिश्चितम् । ततः प्रत्यासन्ने विभाविता विमृष्टा आकृतिः संस्थानं यस्य तं तथोक्तम् । अत एव शरीरी चेतन इत्यवधारितम् । ततो विभक्ता विविच्य गृहीता अवयवा मुखादयो यस्य तं तथोक्तम् । अत एव पुमानित्यवधारितम् । अमुमागच्छन्तं व्यक्तिविशेषं नारदं, वास्तवाभिमायेणेति पुंलिङ्गनिर्वाहः । क्रमात्पूर्वोक्तसामान्यविशेषज्ञानक्रमेण । लोकदृष्ट्येदमुक्तम् , हरिस्तु सर्वं वेदैवेति तत्त्वम् । नारद इत्यबोधि । नारदं बुद्धवानित्यर्थः । नारदस्य कर्मत्वेऽपि निपातशब्देनाभिहितत्वान्न द्वितीया, तिङामुपसंख्यानस्योपलक्षणत्वात् । यथाह **वामनः**—'निपातेनाभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः, परिगणनस्य प्रायिकत्वात्'

इति । बुध्यतेः कर्तरि लुङ् । 'दीपजन—'इत्यादिना चिण् । 'चिणो लुक्' इति तस्य लुक् । अत्र विभाविताकृतिं विभक्तावयवमित्यादिना आकृतिविभावनावयवविभावनयोः पदार्थयोर्विशेषणवृत्त्या शरीरित्वपुंस्त्वावधारणहेतुत्वेनोपन्यासात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

कीदृशममुमिति तद्वर्णनमाह—

नवानधोऽधो बृहतः पयोधरान्समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम् ॥
क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना ॥ ४ ॥

नवानिति ॥ कीदृशं मुनिं नवान् सजलान् बृहतः स्थूलान् पयोधरान् मेघान् अधोऽधः घनानामधस्तात्समीपे भवन्तं वर्तमानं, मुनिं किंभूतं समूढं परिपक्वं शोधितं यत्कर्पूरं घनसारः तस्य यः परागो रजस्तदिव पाण्डुरम् । 'शुक्लो हि नारद' इत्यागमः । पुनः कथंभूतम् अत एव शम्भुना श्रीमहादेवेन सह स्फुटोपमं सदृशं, शिवसदृशमित्यर्थः । किंभूतेन शम्भुना भूतिसितेन भस्मोद्धूलितेन, पुनः कथंभूतेन क्षणं क्षणमात्रं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना क्षणं स्वल्पकालं क्षणे उत्सवे अभिनयवशात उत्क्षिप्ता ऊर्ध्वीकृता भुजवनस्योपरि कृता गजेन्द्रकृत्तिः करिचर्म येन सः तेन । पूर्वं तस्य दैत्यस्य ईदृशो वरोऽस्ति—यदा किल गजासुरचर्म भूमौ लगति तदा स जीवति, अतो हरेण धृतम् । अधोऽध इति उपर्यधोऽधीनां सामीप्ये द्विता, तद्योगे च पयोधरान् इति 'अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि' इत्यादिना षष्ठ्यपवादो द्वितीया । अभितो ग्राममुभयतो ग्राममित्यादीनि वाक्यानि एतावन्त्येव प्रयोगभाञ्जि स्युः । शम्भुनेति 'तुल्यार्थै'रिति तृतीया । अतुलोपमेति प्रतिषेधो न भवति, समासे गुणीभूतत्वादुपमाशब्दस्य । यद्येवं तृतीयाऽपि न स्यात्तुल्यार्थस्याप्रधानत्वात् । 'तेनैकदिगि'ति ज्ञापकाद्भविष्यति । अत्र हि एकशब्दः समासेऽन्तर्भूत इति कथं तेनेति तृतीयाऽसमर्थविभक्तिरुत्पद्यते । प्रतिषेधे तु द्वितीयाभावः(१) । अथ वा तुलोपमाशब्दयोगे उपमेयात् तृतीया निषेध्यते न तूपमानात् । यथा—तुला देवदत्तस्य नास्ति, उपमा कृष्णस्य न विद्यते । अत्र च शम्भुरुपमानम् । केचित्तु शम्भुना सह स्फुटोपममिति सहार्थं, अन्ये तु करणे तृतीयामाहुः ॥ ४ ॥

अथ सप्तभिर्मुनिं विशिनष्टि —

नवानिति ॥ कीदृशममुम् । नवान्सद्यःसंभृतसलिलान् । अतिनीलानिति यावत् । बृहतो विपुलान् पयोधरान्मेघानधोऽधः मेघानां समीपाधःप्रदेशे । स्थितमिति शेषः । 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये' इति द्विर्भावः, तद्योगे द्वितीया । 'उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु' इत्यादिवचनात् । समूढः पुञ्जीकृतः । 'समूढः पुञ्जिते भुग्ने' इति विश्वः । कर्पूरस्य परागश्चूर्णं तद्वत्पाण्डुरम् । अत एव क्षणं मेघसमीपावस्थानक्षणे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । क्षणेषु ताण्डवोत्सवेषु । 'निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः' इत्युभयत्राप्यमरः । उत्क्षिप्ता उपरि धारिता गजेन्द्रस्य कृत्तिश्चर्म येन तेन । 'अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री' इत्यमरः । भूत्या भस्मना सितेन । 'भूतिर्भस्मनि सम्पदि' इत्यमरः । शम्भुना स्फुटा उपमा सादृश्यं यस्य तं स्फुटोपमम् । स्फुटशम्भूपममित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । सदृशपर्याययोस्तुलोपमाशब्दयोः 'अतुलोपमाभ्याम्—'इति निषेधात्सादृश्यवाचित्वे तृतीयेत्याहुः । केचिदिमं श्लोकं चयस्त्विषामित्यतः प्रागिलिखित्वा व्याचक्षते । तेषां पुंस्त्वावधारणात्प्राक् तेजःपिण्डमात्रस्य शम्भूपमौचित्यं चिन्त्यम् ॥ ४ ॥

(१) द्वितीयस्य ज्ञापकस्याभाव इत्यर्थः । तथा च स्फुटोपममित्यत्र उपमाशब्दस्य समासे गुणीभूतत्वेऽपि तेनैकदिगिति ज्ञापकात् शम्भुनेति तृतीयासद्भावः । प्रतिषेधस्तु ज्ञापकाभावान्न भवतीति स्पष्टार्थः ।

दधानमम्भोरुहकेसरद्युतीर्जटाः शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषम् ॥
विपाकपिङ्गास्तुहिनस्थलीरुहो धराधरेन्द्रं व्रततीततीरिव ॥ ५ ॥

दधानमिति ॥ अमुं किं कुर्वाणं जटाः दधानं बिभ्राणं धारयन्तं, किंभूता जटाः अम्भोरुहकेसरद्युतीः पद्मकिञ्जल्कगौराः, पुनः कीदृशं शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषं शरदिन्दुकिरणदीप्तिम् । अतश्चोपमीयते—धराधरेन्द्रं हिमाचलं व्रततीततीः दधतं यथा कश्चित्पश्यति । किंभूता लताः विपाकपिङ्गाः परिणामकपिशाः पक्ववर्णाः, पुनः किंभूताः तुहिनस्थलीरुहः तुहिनयुक्ता स्थली तुहिनस्थली, तुहिनस्थलीति शाकपार्थिवादिदर्शनान्मध्यमपदलोपी समासः । तत्र रोहन्ति जायन्ते इति तुहिनस्थलीरुहः । क्विप्, शस् । एवं द्युतीरिति । ननु हिमाधिष्ठितायां भुवि लताः पच्यन्ते इति चिन्त्यम् । केचित् विषकीटकन्यायमाहुः—विषस्य मध्ये कीट उत्पद्यते पश्चात्तेनैव विषाहारेण स जीवति, न हि विषोत्पन्नः कीटो विषेण म्रियते । तथा हिमवति हिमान्तर्लताः परिपाकं गच्छन्तीति भावः । कर्मण उपमानं तद्विभक्त्यैव निर्दिश्यत इति धराधरेन्द्रमिति द्वितीयोत्पत्तिः । न हि भिन्नविभक्तिकयोरौपम्यं घटते । केचित्तु तद्दर्शनक्रियापेक्षतामेवमाहुः, यथा—कश्चिदेवंविधं नागेन्द्रं पश्यति एवमसौ नारदं ददर्शेत्यर्थः । एवं सर्वत्र ॥ ५ ॥

दधानमिति ॥ पुनः । अम्भोरुहकेसरद्युतीः पद्मकिञ्जल्कप्रभापिशङ्गीरित्यर्थः । जटा दधानम् , स्वयं तु शरच्चन्द्रमरीचिरिव रोचिर्यस्य तम् । धवलमित्यर्थः । अत एव विपाकेन परिणामेन पिङ्गाः पिङ्गलाः तुहिनस्थल्यां तुषारभूमौ रोहन्तीति तुहिनस्थलीरुहः व्रततीततीर्लताव्यूहान । 'वल्ली तु व्रततिर्लता' इत्यमरः । दधानम् । धराधरेन्द्रो हिमवान्, तुहिनस्थलीति लिङ्गात्सारदोपमानत्वाच्च तामिव स्थितम् ॥५॥

पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविं वसानमेणाजिनमञ्जनद्युति ॥
सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम् ॥ ६ ॥

पिशङ्गेति ॥ किंभूतं मुनिं पिशङ्गमौञ्जीयुजं हरिद्राऽरुणां मेखलां धारयन्तं, पिशङ्गी कपिशा हरिद्राऽरुणा या मौञ्जी मेखला तां युनक्ति धारयतीति पिशङ्गमौञ्जीयुक् तं, पुनः किंभूतम् अर्जुनच्छविं शुक्लवर्णम् । किं कुर्वाणम् एणाजिनं वसानं हारिणं चर्म परिदधानं, किंभूतमेणाजिनम् अञ्जनद्युति कज्जलकृष्णम् । अत एव किंकुर्वन्तं शितिवाससो नीलाम्बरस्य सीरपाणेः बलभद्रस्य तनुं विडम्बयन्तं शरीरमनुकुर्वन्तं, किंभूतां तनुं सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां सुवर्णसूत्रेण तपनीयदोरकेण आकलितं बद्धमधराम्बरं कटीवासो यस्यां सा ताम् । मौञ्ज्याः सुवर्णदोरक उपमानं, कृष्णाजिनस्य नीलवासः । शितिशब्देन नीलाम्बरग्रहणम्, तद्धि नाम्नैवाक्षिप्तम् । मुनेश्च हली । पूर्वमवगतमपि नारदशौक्ल्यं प्रतिश्लोकं कविनोपमासिद्धये तदुपादीयते । न चेह सूत्राणि व्याख्यायन्ते येन गुरुलाघवं चिन्त्यते, उत्तरत्र वाऽनुवृत्तिर्भवति । मुञ्जस्य विकारो मेखला मौञ्जी । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । शितिर्नीलो भवेद्वर्णः ॥ ६ ॥

पिशङ्गेति ॥ पुनः कीदृशम् । मुञ्जस्तृणविशेषः तन्मयी मेखला मौञ्जी, पिशङ्गचा मौञ्ज्या युज्यत इति पिशङ्गमौञ्जीयुक् तम् । 'सत्सूद्विष—'इत्यादिना क्विप् । 'स्त्रियाः पुंवत्-'इति पिशङ्गशब्दस्य पुंवद्भावः । अर्जुनच्छविं धवलकान्तिम् । 'वलक्षो धवलोऽर्जुनः' इत्यमरः । अञ्जनद्युत्यञ्जनवर्णमेणाजिनं कृष्णमृगचर्म वसानमाच्छादयन्तम् । 'वस आच्छादने' इति धातोः शानच् । सुवर्णसूत्रेण कनकमेखलया आकलितं बद्धमधराम्बरमन्तरीयं यस्यास्तां शितिवाससो नीलाम्बरस्य रामस्य तनुं विडम्बयन्तम् अनुकुर्वाणमित्यर्थः । आर्थीयमुपमा ॥ ६ ॥

विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैर्हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः ॥
कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकैर्घनं घनान्ते तडितां गुणैरिव(१) ॥ ७ ॥

विहङ्गेति ॥ पुनः कीदृशममुं हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः सुवर्णलतावृक्षसूत्रैः कृतोपवीतम्, अपरं किंभूतं हिमशुभ्रं तुहिनधवलं कीदृशैः तन्तुभिः विहङ्गराजाङ्गरुहैरिव आयतैः गरुडपक्षैरिव दीर्घैः । तेऽपि सौवर्णा भवन्ति । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते–घनान्ते वर्षाक्षये घनमिव अभ्रमिव निर्जलमेघमिव । सितमेघसदृशमित्यर्थः । किंभूतं घनं तडितां गुणैः विद्युद्दामभिरुपलक्षितम् । कृतोपवीतमिव कृतोपवीतं समृद्धमित्यर्थः । यदि वा तडितां गणैरुपलक्षितम् । पुनः किंभूतम् उच्चकैः उन्नतम् । उभयमपि विशेषणं घनान्ते शरन्मुखे तत्र च निर्जलानामपि मेघानां विद्युतो भवन्त्येव । हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयमिति निपातः ॥ ७ ॥

विहङ्गेति ॥ पुनः । विहङ्गराजाङ्गरुहैरिव गरुत्मल्लोमतुल्यैरायतैर्दीर्घैः । हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयी । 'दाण्डिनायन—'इत्यादिना मयटि यलोपनिपातः । तस्यामुर्व्यां रुहा रूढाः । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । तासां वल्लीनां तन्तुभिस्तुल्यैः उपादानगुणात् हिरण्मयैः कृतोपवीतं शोभार्थं कल्पितयज्ञसूत्रं स्वयं हिमशुभ्रम् । अत एव घनान्ते शरदि तडितां गणैरुपलक्षितम् । 'तडित्सौदामिनी विद्युत्' इत्यमरः । उच्चैस्त्वोच्चकैरुन्नतं घनं मेघमिव स्थितम् ॥ ७ ॥

निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा लसद्बिसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना ॥
चकासतं चारुचमूरुचर्मणा कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥ ८ ॥

निसर्गेति ॥ पुनः किंभूतं चकासतं शोभमानं केन चारुचमूरुचर्मणा, चारु मनोज्ञं यत् चमूरुचर्म चमूरवश्चित्रलमृगास्तेषां चर्मणा । चमूरुश्चित्रलमृगः । किंभूतेन निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा निसर्गेण स्वभावेन चित्राणि नानावर्णानि उज्ज्वलानि दीप्तिमन्ति सूक्ष्माणि मृदूनि पक्ष्माणि रोमाणि यस्य तेन, पुनः किंभूतेन लसन् विलसन् स्फुरन् योऽसौ बिसच्छेदो मृणालभङ्गस्तद्वत् सितं श्वेतं यदङ्गं शरीरं तत्र सङ्गः सम्पर्को विद्यते यस्य चर्मणः तत्तेन । छेदस्य सितत्वादुपमानत्वम् । भावानयने द्रव्यानयनमिति स्फुटता बिसेनौपम्यमत्र न तु छेदमात्रेण । उत्प्रेक्ष्यते–इन्द्रवाहनं नागेन्द्रमिव ऐरावणमिव किंभूतं नागेन्द्रं कुथेन पञ्चवर्णकम्बलेन चकासतं शोभमानं कं नागेन्द्रमित्याह । इन्द्रवाहनमैरावतः 'शुक्लो हि ऐरावत' इत्यागमः । कुथोऽपि चित्रसूक्ष्मरोमा सिताङ्गसङ्गी च । कुथः स्याद्वर्णकम्बलः । यद्यपि अक्षिरोमसु पक्ष्मा स्त्रीलिङ्गः कुथशब्द इति वररुचिस्तथापि विपर्ययो महाकवीनां दृश्यते । यथा–कामणिकउलपक्ष्मेपरितनुअम्बुद्धिविहायोऽप्यीति(?), उत्सृष्टध्वजकुथकङ्कटा इति । चकासतमिति जक्षादित्वादभ्यस्तसंज्ञा । वहतीति वाहनः । कृत्यल्युटो बहुलम्, निर्देशाद् वृद्धिः ॥ ८ ॥

निसर्गेति ॥ पुनः । निसर्गात्स्वभावादेव चित्राणि शबलान्युज्ज्वलानि भास्वराणि सूक्ष्माणि पक्ष्माणि लोमानि यस्य तेन, लसन् यो बिसच्छेदो मृणालखण्डः । 'छेदः खण्डोऽस्त्रियाम्' इति विकाण्डशेषः । तद्वत्सितेऽङ्गे वपुषि सङ्गिना सक्तेन चारुणा मनोहरेण चमूरुचर्मणा मृगत्वचा कुथेन पृष्ठास्तरणेन । 'प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः' इत्यमरः । इन्द्रवाहनं नागेन्द्रमैरावतमिव चकासतं शोभमानम् । इन्द्रस्य वाहनमिति स्वस्वामिभावमात्रस्य विवक्षितत्वात् 'वाहनमाहितात्' इति न णत्वम् । यथाह वामनः— 'नेन्द्रवाहनशब्दे णत्वमाहितत्वस्याविवक्षितत्वात्' इति । चकासतेः शतरि 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमभावः । 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञा ॥ ८ ॥

(१) गणैरिव ।

अजस्रमास्फालितवल्लकीगुणक्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया ॥
पुरः प्रवालैरिव पूरितार्धया विभान्तमच्छस्फटिकाक्षमालया ॥ ९ ॥

अजस्रमिति ॥ अपरं कथंभूतम् अच्छस्फटिकाक्षमालया विभान्तं शोभमानम्, अच्छा निर्मला ये स्फटिकाः चन्द्रकान्तमणयस्तेषां याऽक्षमाला जपमाला अच्छस्फटिकाक्षमाला तया, स्फटिका एव अक्षाः पद्मबोजानीव निर्मलत्वाज्जपोपयोगित्वाच्च तेषां स्रक् तया, कीदृश्या अजस्रमास्फालितवल्लकीगुणक्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया अजस्रं निरन्तरमास्फालिता वादनायाऽऽहता ये वल्लकीगुणा वीणाविशेषतन्त्र्यः तैः क्षत उद्घृष्टोऽत एव स्वभावादुज्ज्वलो योऽसावङ्गुष्ठनखस्तस्य अंशुभिः किरणैर्भिन्ना व्याप्ता विच्छुरिता या सा तया। अतश्चोत्प्रेक्ष्यते-पूर्वस्मिन् भागे प्रवालैः विद्रुमैः पूरितार्धयेव । अस्या जपमालाया अर्धं प्रवालैः प्रोतमिव, यतो नखमरीचिभिरारक्तीकृतमित्यर्थः । अच्छग्रहणं लौहित्यासादनस्यातिशयप्रदर्शनार्थम् । निर्मलं हि नितरां वर्णान्तरं गृह्णाति । आश्रावितेऽपि यावेवादितेत्यर्थः(१) । जसेर्नञ्पूर्वात् 'नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो र' इति रे कृते अजस्रमिति रूपम् ॥ ९ ॥

अजस्रमिति ॥ पुनः । अजस्रं प्राचुर्येणास्फालितास्ताडिताः । सौष्ठवपरीक्षार्थं ग्युञ्जाङ्गुष्ठेन तन्त्रीताडनं प्रसिद्धम् । तेषां वल्लकीगुणानां वीणातन्त्रीणां क्षतेन संघर्षणेनोज्ज्वलैरङ्गुष्ठनखांशुभिर्भिन्नया मिश्रया । तद्रागरक्तयेत्यर्थः । अत एव पुरः पुरोभागे प्रवालैर्विद्रुमैः । 'अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । पूरितार्धयेव स्थितया अच्छस्फटिकाक्षमालया स्वच्छस्फटिकानां मालया । जपमालयेत्यर्थः । 'अच्छो भल्लूके स्फटिकेऽमलेऽच्छाभिमुखेऽव्ययम्' इति हेमचन्द्रः । तथा प्रसिद्धस्फटिकग्रहणादृषेर्मोक्षार्थित्वं व्यज्यते । 'स्फटिको मोक्षदः परम्' इति मोक्षार्थिनां स्फटिकाक्षमालाभिधानात् । विभान्तं भासमानम् । भातेः शतृप्रत्ययः । अत्र नखांशुभिन्नयेति स्वगुणत्यागेनान्यगुणस्वीकारलक्षणस्तद्गुणालङ्कार उक्तः । 'तद्गुणः स्वगुणत्यागात्' इति ॥ ९ ॥

रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः ॥
स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्छनामवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥

रणद्भिरिति ॥ पुनरपि कथंभूतं मुहुर्मुहुर्वारंवारं महतीं सप्ततन्त्रीकां वीणां विस्मयात्पुनःपुनः अवेक्षमाणम् ।

रुद्रस्य वीणा नालम्बो महती नारदस्य च ।
कच्छपी तु सरस्वत्या गणानां च प्रभावती ॥

विस्मयस्य निमित्तमाह-कथंभूतां महतीं स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्छनां स्फुटीभवन्त्योऽनुभूयमाना ग्रामविशेषस्य गान्धारस्य षड्जस्य मध्यमस्य च वा मूर्छनाः स्वरसारणा यस्यां सा ताम् । षड्जगान्धारमध्यमप्रभृतिष्विति स्वरान्तरगमनं स्वरसारणा भण्यते । कैः स्वरैः सप्तस्वरैरिति ।

सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्छनास्त्वेकविंशतिः ।
ताना एकोनपञ्चाशदेतद्वैयस्य लक्षणम् ॥

किंभूतैः स्वरैः पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः पृथक् ग्रामत्रयेण विभिन्नमवस्थितभेदं गतं

---

(१) 'अवादताऽपि या वादितेवेत्यर्थः' इत्येवमक्षरयोजनया कथञ्चिदर्थसङ्गतिरत्र कर्तुं शक्यते । परमर्थानुसन्धानेन वाक्यमिदमुत्तरस्मिन् श्लोके यथा सङ्गतं भवति तथा नाभेति । कदाचित्तत्रत्यमेवेदं वाक्यं लेखकप्रमादादत्र पतितं स्यात् ।

श्रुतिमण्डलं ध्वनिचक्रविशेषो येषु ते तैः । ननु स्वरा अपि अनाहताः कथं रेणुरित्याह—किं कुर्वद्भिः नभस्वतः वायोः आघट्टनया आस्फालनया रणद्भिः शब्दायमानैः । स्वरा हि श्रुतिभिरारब्धदत्तसारणाया वीणाया वातस्पर्शात् वादिता इव । ग्रामव्यक्त्या विस्मयमानमिति श्लोकार्थः । अन्ये तु वैदग्ध्यख्यापनाय प्राहुः । तत्र श्रुतयो द्वाविंशतयः(१) ।

अराविनी विश्वभृता चान्द्री हेमा कपर्दिनी ।
मैत्री बार्हस्पता चैतास्त्वेकविंशतिमूर्छनाः ॥

स्वराः षड्जऋषभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः सप्तस्वराः । षड्जमध्यमौ द्वौ ग्रामौ गान्धारश्च । अस्य तु स्वरूपं स्वस्वरादेव ज्ञातुं शक्यते तत्स्थत्वात् ।

उत्तरमन्द्रा रजनी तृतीया तूत्तरायता ।
चतुर्थी शुद्धषड्जा तु पञ्चमी मत्सरी मता ॥
अश्वक्रान्ता तु षष्ठी स्यात् सप्तमी याऽभिरुद्गता ।
स्वरक्रमकृता विद्यात् सप्तैताः षड्जमूर्छनाः ॥
सौवीरी मध्यमग्रामे हारिणाश्वा तथैव च ।
स्यात्कलोपनता चैव चतुर्थी शुद्धमध्यमा ॥
मार्गी च पौरवी चैव हृष्यका च यथाक्रमम् ।
सर्वास्तु पञ्च षट् सप्त साधारणमतात्स्मृताः ॥

श्रुतीनां त्वयं विभागः—

षड्जत्वेन गृहीतो यः षड्जग्रामे ध्वनिर्भवेत् ।
तत ऊर्ध्वं तृतीयः स्यात् ऋषभो नात्र संशयः ॥
ततो द्वितीयो गान्धारश्चतुर्थो मध्यमस्ततः ।
मध्यमात्पञ्चमस्तद्वत् तृतीयो धैवतस्ततः ॥
निषादोऽतो द्वितीयस्तु ततः षड्जश्चतुर्थकः ।
पञ्चमो मध्यमो नाम मध्यमान्तस्तृतीयकः ॥
एवं ध्वनिविशेषान् यः सर्वान् षड्जादिसंज्ञितान् ।
व्यवस्थितान् स्वरान् वेत्ति स वेत्ति स्वरमण्डलम् ॥

कुलकम् ॥ १० ॥

रणद्भिरिति ॥ पुनः । नभस्वतो वायोराघट्टनया आघातेन पृथगसङ्कीर्णं रणद्भिर्ध्वनद्भिः । अनुरणनोत्पद्यमानैरित्यर्थः । 'श्रुत्यारब्धमनुरणनं स्वरः' इति लक्षणात् । तदुक्तं **रत्नाकरे**—

'श्रुत्यनन्तरभावी यः स्निग्धोऽनुरणनात्मकः ।
स्वतो रञ्जयति श्रोतुश्चित्तं स स्वर उच्यते' ॥

इति । श्रुतिर्नाम स्वरारम्भकावयवः शब्दविशेषः । तदुक्तम्—

'प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः ।
सा श्रुतिः संपरिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा' ॥

इति । विभिन्नानि प्रतिनियतसंख्यया व्यवस्थितानि श्रुतीनां मण्डलानि समूहा येषां तैर्विभिन्नश्रुति-

---

(१) विंशत्यादीनां शब्दानामेकत्वस्य नियतत्वादत्र बहुत्वं चिन्त्यम् ।

मण्डलैः। श्रुतिसंख्यानियमश्च दर्शितः—

'चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमाः।
द्वे द्वे निषादगान्धारौ त्रिस्त्रिर्ऋषभधैवतौ' ॥

षड्जादयः सप्तोक्तलक्षणाः। तदुक्तम्—

'श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः षड्जर्षभगान्धारमध्यमाः।
पञ्चमो धैवतश्चाथ निषाद इति सप्त ते ॥
तेषां संज्ञाः सरिगमपधनीत्यपरा मताः'।

इति। तैः स्वरैः स्फुटीभवन्त्यो ग्रामविशेषाणां षड्जाद्यपरनामकानां स्वरसंघातभेदानां त्रयाणां मूर्छनाः स्वरारोहावरोहक्रमभेदा यस्यां तां महतीं महतीनाम्नीं निजवीणाम्।

'विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बुरोस्तु कलावती।
महती नारदस्य स्यात्सरस्वत्यास्तु कच्छपी' ॥

इति **वैजयन्ती**। मुहुर्मुहुरवेक्षमाणम्। तन्त्रीयोजनभेदलक्षणमहिम्ना पुरुषप्रयत्नमन्तरेणैवाविसंवादं ध्वनतीति कौतुकादनुसन्दधानमित्यर्थः। अथ ग्रामलक्षणम्—

'यथा कुटुम्बिनः सर्वेऽप्येकीभूता भवन्ति हि।
तथा स्वराणां सन्दोहो ग्राम इत्यभिधीयते ॥
षड्जग्रामो भवेदादौ मध्यमग्राम एव च।
गान्धारग्राम इत्येतद् ग्रामत्रयमुदाहृतम्' ॥

इति। तथा—

'नन्द्यावर्तोऽथ जीमूतः सुभद्रो ग्रामकास्त्रयः।
षड्जमध्यमगान्धारास्त्रयाणां जन्महेतवः' ॥

इति। मूर्छनालक्षणं च—

'क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम्।
सा मूर्छेत्युच्यते ग्रामस्था एताः सप्त सप्त च' ॥

ग्रामत्रयेऽपि प्रत्येकं सप्त सप्त मूर्छना इत्येकविंशतिमूर्छना भवन्ति। तत्रेह नामानि तु 'नानपेक्षितमुच्यते' इति प्रतिज्ञाभङ्गभयान्न लिख्यन्ते इति सर्वमवदातम्। अत्र पुंव्यापारमन्तरेण स्वराद्याविर्भावोक्त्या कोऽपि लोकातिक्रान्तोऽयं शिल्पसौष्ठवातिशयो वीणायाः प्रतीयते। तेन सह स्वतःप्रसिद्धातिशयस्याभेदेनाध्यवसितत्वात्तन्मूलातिशयोक्तिरलङ्कारः। सा च महत्याः पुंव्यापारं विना मूर्छासम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधानादसम्बन्धे सम्बन्धरूपतया पुंव्यापाराख्यरूपकारणं विनापि मूर्छनादिकार्योत्पत्तिद्योतनाद्विभावना व्यज्यत इत्यलङ्कारध्वनिरिति संक्षेपः ॥ १० ॥

निवर्त्य सोऽनुव्रजतः कृतानतीनतीन्द्रियज्ञाननिधिर्नभःसदः ॥
समासदत् सादितदैत्यसम्पदः पदं महेन्द्रालयचारु चक्रिणः ॥ ११ ॥

निवर्त्येति ॥ स मुनिश्चक्रिणो वासुदेवस्य पदं स्थानं समासदत् प्राप। श्रीकृष्णस्य धवलगृहसमीपं समीयादित्यर्थः। किं कृत्वा नभःसदो देवान् निवर्त्य प्रस्थाप्य विसृज्य। किंभूतान् अनुव्रजतः पृष्ठतः समागच्छतः पुनः किंभूतान् कृतानतीन् विहितनमस्कारान्, कृता नतिर्मूर्ध्ना प्रणामो यैस्तान्। अनुज्ञातो हि शिरो नमयतीत्याचारः। ननु देवाः सन्तः कस्मादेवंविधं गौरवं तस्य कुर्वन्तीत्याह—यतः किंभूतो नारदः अतीन्द्रियज्ञाननिधिः, यस्य मुनेर्ज्ञानमिन्द्रियाणामगोचरम्। अतीन्द्रियस्यातिक्रान्तस्य परोक्षस्य ज्ञानस्य सर्वविलक्षणस्य यस्मात्स निधिः स्थानम्। किंभूतस्य चक्रिणः सादिता नाशिता दैत्यसम्पत् दानवलक्ष्मीर्येन क्षयनीतरिपुलक्ष्मीकस्य। इति भङ्ग्या आगमनस्य साफल्यकथनम्। किंभूतं पदं महे-

न्द्रालयचारु स्वर्गवद्रम्यम् । नभसि सीदन्तीति नभःसदो देवाः । समासददिति पदसंस्कारपक्षाश्रयणेन भूतसामान्यवत्त्वम्, लृदित्त्वादङादेशश्च ॥ ११ ॥

निवर्त्येति ॥ अतीन्द्रिया इन्द्रियमतिक्रान्ता देशकालस्वरूपादिविप्रकृष्टार्थाः । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः । 'द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परलिङ्गताप्रतिषेधो वक्तव्यः' इति विशेष्यलिङ्गत्वम् । तेषां ज्ञानं तस्य निधिः । सर्वार्थद्रष्टेत्यर्थः । कृतानतीन् कृतप्रणामाननुव्रजतोऽनुगच्छतः नभस्याकाशे सीदन्ति गच्छन्तीति नभःसदः सुरान् । 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप् । निवर्त्य प्रतिषिध्य स मुनिः सादितदैत्यसम्पदः सादिताः विध्वस्तीकृताः दैत्यानां सम्पदो येन तस्य चक्रिणः कृष्णस्य पदं स्थानं महेन्द्रालयचारु इन्द्रभवनमिव भासमानं समासदत । समाङ्पूर्वात्षद्लधातोर्लुङ् । 'पुषादि—'इत्यङ् । अत्र नतीननती पदः पदमिति च द्वयोर्व्यञ्जनयुग्मयोरसकृदावृत्त्या छेकानुप्रासः । अन्यत्र वृत्त्यनुप्रास इत्यनयोः संसृष्टिः ॥११॥

पतन् (१)पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः पुरोऽस्य यावन्न भुवि व्यलीयत ॥
गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकैर्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः ॥ १२ ॥

पतन्निति ॥ यावत्तपोनिधिर्नारदः अस्य श्रीकृष्णस्य पुरोऽग्रे भुवि पृथिव्यां न व्यलीयत न तस्थिवान् नोपाविशत्, तावदेवाच्युतः श्रीवासुदेवः जवेन वेगेन पीठादुदतिष्ठत् सिंहासनादुत्थितवान् । प्रत्युत्थानं चकारेत्यादरातिशयः । यावत्तावच्छब्दौ क्रियायास्तुल्यतामाहतुः । किंभूतात् उच्चकैः उन्नतात्, क इव कस्मादुत्थितवान् तडित्वान् मेघ इव । यथा तडित्वान् उच्चकैः गिरेर्मेरोः पर्वतादुत्तिष्ठति । किंभूतो मुनिः पतन् आकाशादवतरन् अपरं कथंभूतः पतङ्गप्रतिमः पतङ्गेन सूर्येण तेजस्वित्वात्प्रतिमोपमा यस्य सः पतङ्गप्रतिमः, यदि वा पतङ्गेन प्रतिमः सूर्यसमकान्तिः । व्यलीयतेति लीङो दैवादिकात्कर्तरि लङ् । तडित्वानिति 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञा, तेन पदाश्रयं दत्वं न भवति ॥ १२ ॥

पतन्निति ॥ पतन् यः पतङ्गः सूर्यः स प्रतिमोपमानं यस्य सः । 'पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च' इत्यमरः । तपोनिधिर्मुनिरस्य हरेः पुरो भुवि पुरःप्रदेशे यावन्न व्यलीयत नातिष्ठत् । 'लीङ् गतौ' इति धातोर्दैवादिकात्कर्तरि लङ् । तावदच्युतो हरिर्गिरेः शैलात् । तडितोऽस्य सन्तीति तडित्वान्मेघ इव । 'मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः' इति मतुपो मकारस्य वकारः । 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारेणापदत्वान्न जश्त्वम् । उच्चकैरुन्नतात्पीठादासनाज्जवेनोदतिष्ठत् । मुनिचरणस्य भूस्पर्शात्प्रागेव स्वयमुत्थितवान् ।

'ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते' ॥

इति शास्त्रमनुस्मरन्निति भावः । 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इति नियमादिहोर्ध्वकर्मणि नात्मनेपदम् । पतत्पतङ्ग इत्यत्र पतनासम्भवादियमभूतोपमेत्याचार्यदण्डिप्रभृतयो बभणुः । अत एवाप्रसिद्धस्योपमानत्वायोगादुत्प्रेक्षेत्याधुनिकालङ्कारिकाः सर्वे वर्णयन्ति ॥ १२ ॥

अथ प्रयत्नोन्नमितानमत्फणैर्धृते कथञ्चित्फणिनां गणैरधः ॥
न्यधायिषातामभिदेवकीसुतं सुतेन धातुश्चरणौ भुवस्तले ॥ १३ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं धातुः सुतेन ब्रह्मणः पुत्रेण नारदेन अभिदेवकीसुतं श्रीकृष्णमभिलक्षीकृत्य चरणौ पादौ भुवस्तले भूमिपृष्ठे न्यधायिषातां निक्षिप्तौ । यत्र कृष्णः समुपविष्टोऽभूत्तत्र गगनादवतीर्ण इत्यर्थः । कीदृशे भुवस्तले अधः अधोविभागे पाताले फणिनां गणैर्नागवृन्दैः कथञ्चित् महता कष्टेन धृते ऊढे । किंभूतैः फणिनां गणैः प्रयत्नेन आदरातिशयेन उन्नमिता ऊर्ध्वीकृता गौरववशात् पुनरानमन्तः कुटिलाः फणाः शिरांसि येषां ते तैः । एतेनानयोर्म-

(१) पतत्पतङ्ग०।

हापुरुषलक्षणं गौरवातिशयः प्रतिपाद्यते । उन्नमितेति ण्यन्तान्निष्ठा अमन्तत्वान्मित्संज्ञा । न्यधायिषातामिति निपूर्वाद्दधातेः कर्मणि लुङ् 'स्यसिच्सीयुट्तासि'ष्वित्यादिना 'स्था-घ्वोरिच्चे'ति विधिपरत्वात् अजादित्वाच्चिण्वद्भावः(१)। अभिदेवकीसुतमिति लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १३ ॥

अथेति ॥ अथाच्युताभ्युत्थानानन्तरं धातुः सुतेन नारदेन प्रयत्नोन्नमितास्तथापि मुनिपादन्यासभारा-दानमन्त्यः फणा येषां तैः फणिनां गणैरधोऽधःप्रदेशे कथञ्चित् धृते स्थापिते भुवस्तले भूपृष्ठे। अभिदेवकीसुतं देवकीसुतमभि । लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः । 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । चरणौ पादौ । 'पदङ्घ्रि-श्चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । न्यधायिषातां निहितौ । दधातेः कर्मणि लुङ् । 'स्यसिच्सी—' इत्यादिना चिण्वदिट्-युक् । अत्र फणानां नमनोन्नमनासम्बन्धेऽपि मुनेर्गौरवाय तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिभेदः ॥ १३ ॥

तमर्घ्यमर्घा(२)दिकयाऽऽदिपूरुषः सपर्यया साधु स पर्यपूपुजत् ॥
गृहानुपैतुं प्रणयादभीप्सवो भवन्ति नापुण्यकृतां मनीषिणः ॥ १४ ॥

तमिति ॥ स आदिपूरुषो भगवान् तं मुनिं प्रजापतिपुत्रमर्घादिकया सपर्यया साधु सम्यक् यथा भवति एवं पर्यपूपुजत् अर्चितवान्। यतः किंभूतम् अर्घ्यं पूजार्हम्, अर्घमर्हतीत्य-र्घ्यः। दण्डादिभ्यो यः । अर्घादिकयेत्यादिग्रहणं गव्यमधुपर्काद्यर्थम् । सामान्यविशेषभावकरणं दृश्यते यथोष्ट्रासिकामासे, इति पूजयाऽसौ अपूपुजदिति वचनं न विरुध्यते । आदिपुरुषेणापि सता यद् ब्राह्मणोऽर्चित एतन्नायुक्तमित्यर्थान्तरन्यासेनाह—यतः कारणान्मनीषिणो विद्वांसः अपुण्यवतां निराचाराणां प्रणयात् प्रीत्या स्नेहात् गृहानुपैतुं गेहमागन्तुमभीप्सवो न भव-न्ति अभिलाषुका न जायन्ते । भगवांश्च पुण्यवान् नारदस्तु तद्गेहमागत इति युक्तमेव तस्यार्चनम् । यदि हि हरिरतिथेः सपर्यां न कुर्यात् ततो मुनिर्नागच्छेदित्यर्थः । पुरुष एव पूरुषः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । सपर्ययेति कण्ड्वादिषु सपरशब्दस्य पठि-तत्वात् यक्प्रत्ययः । पर्यपूपुजदिति पूजेर्णिजन्ताल्लुङ् , णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् णिलोपः णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः दीर्घो लघोः हलादिः शेषः । एवमभिन्यवीविशदिति । अभीप्सवः इति 'सनाशंसे'त्युः, उपैतुमिच्छति इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ समानकर्तृकेषु तुमुन् । मनीषा बुद्धिः, सा विद्यते येषामिति प्रशंसायां 'व्रीह्यादिभ्यश्चे'तीन् ॥ १४ ॥

तमिति ॥ आदिपूरुषः पुराणपुरुषः । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति वा दीर्घः । स कृष्णः अर्घं पूजा-मर्हतीत्यर्घ्यः । दण्डादिभ्यो यः । तं नारदम् । अर्घार्थं द्रव्यमर्घ्यम् । 'पादार्घाभ्यां च' इति यत्प्रत्ययः । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' 'षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे' इति चामरः । अर्घ्यमादिर्यस्यास्तयार्घ्यादिकया । 'शेषाद्विभाषा' इति विकल्पेन कप्रत्ययः । सपर्यया पूजया । 'पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः' इत्यमरः । साधु यथा तथा पर्यपूपुजत्परिपूजितवान् । णौ चङन्तं कर्तव्यम् । युक्तं चैतदित्यर्थान्तरं न्यस्यति—गृहा-निति । मनस ईषिणो मनीषिणः सन्तः । पृषोदरादित्वात्साधुः । अपुण्यकृतां पुण्यमकृतवताम् । 'सुकर्मपाप-मन्त्रपुण्येषु कृञः' इति भूते क्विप् । गृहान्प्रणयादुपैतुमभीप्सवः प्राप्तुमिच्छवः । आप्नोतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । 'आप्ज्ञप्यृधामीत्' इतीकारः । न भवन्ति किन्तु पुण्यकृतामेव । अतः कृच्छ्रलभ्याः सन्तः पूज्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥

न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ जनस्तुषाराञ्जनपर्वताकृती(३) ॥
स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशत् ॥ १५ ॥

---

(१) स्थाघ्वोरिच्चेति इद्विधेः परत्वात् अज्झनग्रहदृशां मध्ये आदिभूताऽच्पदमाद्यत्वाच्चिण्वद्भाव इत्यर्थः ।
(२) ०मर्घ्यादिकया । (३) पर्वताविव ।

न यावदिति ॥ यावज्जनो लोकः एतौ नारदनारायणौ उत्थितौ नोदपश्यत् न दृष्टवान् तावच्चिरन्तनो मुनिः श्रीनारायणः मुनिं नारदमासने अभिन्यवीविशत् सिंहासने संमुखमुपवेशयामास । एतेन संभ्रमः कथ्यते । किंभूते आसने स्वहस्तदत्ते निजकरढौकिते । किंभूतौ तौ तुषाराञ्जनपर्वताकृती तुषारः पर्वतो हिमवान् अञ्जनपर्वतोऽञ्जनाचलस्तद्वत् आकृतिर्वर्णो ययोस्तौ । हिमवत्सदृशो मुनिः, अञ्जनगिरिनिभः कृष्णः । उदपश्यदित्यत्र दर्शनमात्रं धात्वर्थो न तूत्प्रेक्षा । यदि वा उत्थिततुषाराञ्जनपर्वतसदृशावेतौ इति यावन्नोदपश्यदूहं न चकारेत्युत्प्रेक्षैव धात्वर्थः । अभिन्यवीविशदिति कर्तुरभिप्रायः क्रियाफलाविवक्षायाम्, 'णिचश्चे'ति तङभावः । 'नेर्विश' इत्येतत्प्रकृत्यन्तरत्वान्न ॥ १५ ॥

न यावदिति ॥ उत्थितावेतौ मुनिकृष्णौ जनस्तुषाराञ्जनयोः पर्वताविव यावन्नोदपश्यन्नोत्प्रेक्षितवान्, तावच्चिरन्तनः पुराणो मुनिः कृष्णः । 'पुरा किल भगवान् बदरिकारण्ये नारायणावतारेण तपसि स्थितवान्' इति पुराणात् । 'सायंचिरम्–'इत्यादिना ट्युप्रत्ययस्तुडागमश्च । स्वहस्तेन दत्ते आसने मुनिं नारदमभिन्यवीविशत् स्वाभिमुखेनोपवेशितवान् । अभिनिपूर्वाद्विशतेर्ण्यन्ताल्लुङि 'णिश्रि–' इति चङ् ॥ १५ ॥

महामहानीलशिलारुचः पुरो निषेदिवान् कंसकृषः स विष्टरे ॥
श्रितोदयाद्रेरभिसायमुच्चकैरचूचुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम् ॥ १६ ॥

महामहेति ॥ स मुनिः चन्द्रमसोऽभिरामतामचूचुरत् चन्द्रस्य शोभामनुचकार चोरितवान् । किंभूतो मुनिः कंसकृषो वासुदेवस्य पुरोऽग्रे विष्टरे आसने निषेदिवान् उपविष्टः । अनुकार एवात्र चौर्यम् । किंभूतस्य कंसकृषो महामहानीलशिलारुचः महती या महानीलशिला इन्द्रनीलदृषत् तद्वद्रुक् कान्तिर्यस्य सः महामहानीलशिलारुक् तस्य कृष्णस्येत्यर्थः । किंभूतस्य शशिनः श्रितोदयाद्रेः आश्रितोदयाचलस्य, क अभिसायं दिनान्ताभिमुखं श्रितोऽधिष्ठित उदयपर्वतो येन तस्य । उच्चकैः विष्टरे । सन्ध्यासमयः कृष्णस्योपमानं नित्यकालत्वात्, मुनेः शशी, विष्टरस्योदयाद्रिः । कंसं कृष्टवान् कंसकृट् तस्य । अभिरमन्त एतस्मिन् मनांसीत्यभिरामः, घञ् । निषेदिवानिति सदेः 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति क्वसुः ॥ १६ ॥

महामहेति ॥ महत्या महानीलशिलायाः सिंहलद्वीपसंभवेन्द्रनीलोपलस्य रुगिव रुग् यस्य तस्येत्युपमालङ्कारः । 'सिंहलस्थाकरोद्भूता महानीलास्तु ते स्मृताः' इति भगवानगस्त्यः । कंसकृषो हरेः पुरोऽग्रे उच्चकैरुन्नते विष्टर आसने । 'वृक्षासनयोर्विष्टरः' इति षत्वम् । निषेदिवानुपविष्टवान् । 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति क्वसुः । स मुनिरभिसायं सायंकालाभिमुखम् । अव्ययीभावसमासः । सायंकालस्य कार्ष्ण्यात्कृष्णोपमानत्वम् । श्रित आश्रित उदयाद्रिरुदयाचलो येन तस्य चन्द्रमसोऽभिरामतां शोभामचूचुरच्चोरितवान् । प्राप्तवानित्यर्थः । 'चुर स्तेये' णिश्रि– इति चङ् । अन्यस्यान्यधर्मसम्बन्धासम्भवाच्चन्द्रमसोऽभिरामतामिवाभिरामतामित्यौपम्यपर्यवसानादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपो निदर्शनाभेदः, स चोक्तोपमयाङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते ॥ १६ ॥

विधाय तस्यापचितिं प्रसेदुषः प्रकाममप्रीयत यज्वनां प्रियः ॥
ग्रहीतुमार्यान् परिचर्यया मुहुर्महानुभावा हि नितान्तमर्थिनः ॥ १७ ॥

विधायेति ॥ यज्वानो यायजूकास्तत्प्रियः कृष्णः याज्यत्वात्तस्य नारदस्य अपचितिं पूजां विधाय प्रकाममतिशयेन अप्रीयत तुतोष हृष्टो बभूव । किंभूतस्य मुनेः प्रसेदुषः प्रसन्नस्य । हरिर्नारदं प्रति कृतपूजया कस्मादप्रीयतेत्याह–हि यस्मात् महानुभावा उन्नतचित्ताः

पुरुषा आर्यान् साधून् मुहुर्वारंवारं परिचर्यया ग्रहीतुमाराधयितुं नितान्तमर्थिनोऽभिलाषुका भवन्ति । महात्मानो गुणवदाराधनमेव वाञ्छन्तीत्यर्थः । चिञो भावे अपचितिशब्दः । अप्रीयतेति प्रीञो दैवादिकस्य कर्तरि लङ् । यज्वन्निति सुयजोर्ङ्वनिप् । ग्रहीतुमिति समानकर्तृकेपु तुमुन् 'ग्रहोऽलिटी'ति दीर्घः । अर्थिरिच्छार्थः, अर्थयन्तेऽभीक्ष्णमित्यर्थिनः । परिचरणं परिचर्येति निपातः ॥ १७ ॥

विधायेति ॥ यज्वानो विधिनेष्टवन्तः । 'यज्वा तु विधिनेष्टवान्' इत्यमरः । 'सुयजोः-' इति यजिधातोर्ङ्वनिप् । तेषां प्रियो हरिः प्रसेदुषः प्रसन्नस्य । सदेः क्वसुः इत्युक्तम् । तस्य मुनेरपचितिं पूजाम् । 'पूजा नमस्याऽपचितिः' इत्यमरः । विधाय विशेषेण मनोवाक्कायकर्मभिस्तत्परतया कृत्वा प्रकाममत्यर्थमप्रीयत प्रीतोऽभूत् । प्रीयतेर्दैवादिकात्कर्तरि लङ् । मुनिपूजायाः प्रीतिहेतुत्वेऽर्थान्तरं न्यस्यति-महानुभावा महात्मान आर्यान् पूज्यान्परिचर्यया मुहुर्ग्रहीतुं वशीकर्तुम् । 'ग्रहोऽलिटि दीर्घः' इतीटो दीर्घः । नितान्तमर्थिनोऽभिलाषवन्तो हि भवन्ति । अर्थनमर्थोऽभिलाषः स एषामस्तीति मत्वर्थ इनिर्न तु णिनिः । 'कृद्वृत्तेस्तद्धितवृत्तिर्बलीयसी' इति भाष्यात् ॥ १७ ॥

अशेषतीर्थोपहृताः कमण्डलोर्निधाय पाणावृषिणाभ्युदीरिताः ॥
अघौघविध्वंसविधौ पटीयसीर्नतेन मूर्ध्ना हरिरग्रहीदपः ॥ १८ ॥

अशेषेति ॥ हरिः श्रीकृष्णः अपोऽग्रहीत् जग्राह । केन मूर्ध्ना नतेन नम्रेण, किंभूताः अपः ऋषिणा नारदेन कमण्डलोः कमण्डलुतः पाणौ निधाय हस्ते कृत्वा अभ्युदीरिता अभिमुक्ताः, पुनः कथंभूता अशेषतीर्थोपहृताः निखिलपुण्यजलाशयेभ्य आनीताः, पुनः किंभूताः अघौघविध्वंसविधौ पटीयसीः पापपूगशमने समर्थाः । सुष्ठु पटव्यः पटीयस्यः ईयसुन्, तुरिष्ठेमेयःसु 'टे'रिति टिलोपः ॥ १८ ॥

अशेषेति ॥ अशेषेभ्यस्तीर्थेभ्य उपहृता आहृतास्तथा पाणौ निधाय । कमण्डलोरुदकपात्रादुद्धृत्य पाणौ निधायेत्यर्थः । क्रियान्तराक्षिप्तक्रियापेक्षया कमण्डलोरपादानत्वम् । 'अथ कमण्डलुः कुण्डी' इत्यमरः । ऋषिणाभ्युदीरिता आक्षिता अत एवाघौघानां पापसमूहानां विध्वंसविधौ विनाशकरणे पटीयसीः समर्थतराः । पटुशब्दादीयसुनि 'उगितश्च' इति ङीप् । अपो जलानि हरिर्नतेन मूर्ध्नाऽग्रहीत्स्वीकृतवान् । ग्रहेर्लुङ् ॥ १८ ॥

स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञया नवाम्बुदश्यामवपुर्न्यविक्षत ॥
जिगाय जम्बूजनितश्रियः श्रियं सुमेरुशृङ्गस्य तदा तदासनम् ॥ १९ ॥

स काञ्चन इति॥ स भगवान् काञ्चने सुवर्णमये यत्र यस्मिन् आसने मुनेर्नारदस्य अनुज्ञया आदेशेन न्यविक्षत उपाविशत् उपविष्टः किंभूतो भगवान् नवाम्बुदश्यामतनुः सजलजलददेहः, तदा तस्मिन् काले तत् आसनं सुमेरुशृङ्गस्य कनकाद्रिशिखरस्य श्रियं जिगाय शोभामनुचकार । किंभूतस्य सुमेरुशृङ्गस्य जम्बूःसितवृक्षविशेषः तेन जनिता उत्पादिता श्रीर्यस्य तत् जम्बूजनितश्रि तस्य । हेमपीठस्य मेरुशृङ्गमुपमानं कृष्णस्य जम्बूः । काञ्चनस्य विकारः काञ्चनमासनम्, 'अनुदात्तादेश्चे'ति अञ्, रजतादित्वाद्वा । न्यविक्षतेति 'नेर्विशः' इत्यात्मनेपदम् । जिगायेति जेर्गित्वम् ॥ १९ ॥

स काञ्चन इति ॥ नवाम्बुदश्यामतनुः स हरिर्मुनेरनुज्ञया काञ्चने काञ्चनविकारे । वैकारिकोऽण्प्रत्ययः । यत्रासने न्यविक्षतोपविष्टवान् । निपूर्वविशो लुङि 'नेर्विशः' इत्यात्मनेपदे शल इगुपधादनिटः क्सः । तदासनं तदा हर्युपवेशनसमये, जम्बूर्नीलफलविशेषः । 'जम्बूः सुरभिपत्रा च राजजम्बूर्महाफला' इत्यभिधानरत्नमालायाम् । तया जनिता श्रीर्यस्य तत्तथोक्तस्य । भाषितपुंस्कत्वात्पक्षे पुंवद्भावान्नुमभावः । सुमेरु-

शृङ्गस्य श्रियं जिगाय । अभिभावितवानित्यर्थः । 'सञ्लिटोर्जेः' इति कुत्वम् । उपमानुप्रासयोः संसृष्टिः १९॥

स तप्तकार्तस्वरभास्वराम्बरः कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः ॥
विदिद्युते वाडवजातवेदसः शिखाभिराश्लिष्ट इवाम्भसां निधिः ॥२०॥

स तप्तेति ॥ स श्रीकृष्णो विदिद्युते शुशुभे बभौ । स कीदृक् तप्तकार्तस्वरभास्वराम्बरः तप्तं द्रुतं विलीनं यत् कार्तस्वरं सुवर्णं तद्दिव भास्वरे देदीप्यमाने पीते अम्बरे वाससी यस्य सः । अग्निपतितसुवर्णमुज्ज्वलतरं भवतीति तप्तग्रहणम् । पुनः कीदृशः कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः कठोरोऽतिजरठः परिपूर्णो यस्ताराधिपः शशी तस्य लाञ्छनं तद्वच्छविर्द्युतिर्यस्य सः । कृष्ण इत्यर्थः । एवंविधं चोपमानमसिद्धत्वादलङ्कारविद्भिर्नेष्यते । क्षीणस्य शशिनो मलं दुर्लभं भवतीति कठोरग्रहणम् । अतश्च यदा पीतवासाः कृष्णस्तदोपमीयते । अम्भसां निधिरिव समुद्र इव, कथंभूतः समुद्रः वाडवजातवेदसः और्वाग्नेः शिखाभिर्ज्वालाभिराश्लिष्टः आलिङ्गितः, और्वाग्निज्वालालिङ्गितसमुद्रतुल्यः । विदिद्युते इति द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् । वडवैव वाडवः स चासौ जातवेदाश्च वाडवजातवेदाः ॥ २० ॥

स तप्तेति ॥ तप्तं पुटपाकशोधितं कार्तस्वरं सुवर्णम् । 'रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । तद्वद्भास्वरं दीप्यमानमम्बरं यस्य सः । पीताम्बर इत्यर्थः । कठोरताराधिपस्य पूर्णेन्दोर्लाञ्छनस्य छविरिव छविर्यस्य स इत्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च । स हरिर्वाडवजातवेदसो वाडवाग्नेः शिखाभिर्ज्वालाभिराश्लिष्टो व्याप्तोऽम्भसां निधिरिव समुद्र इव विदिद्युते बभौ ॥ २० ॥

रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषामृषित्विषः संवलिता विरेजिरे ॥
चलत्पलाशान्तरगोचरास्तरोस्तुषारमूर्तेरिव नक्तमंशवः ॥ २१ ॥

रथाङ्गपाणेरिति ॥ ऋषित्विषः विरेजरे सितमुनिभासः बभुः । किंभूताः रथाङ्गपाणेर्विष्णोः रोचिषां दीप्तीनां पटलेन निकरेण संवलिताः मिश्रिताः । उत्प्रेक्षते—नक्तं क्षपायां चन्द्रमसो मयूखा इव, किंभूताः तरोश्चलत्पलाशान्तरगोचराः तरोर्वृक्षस्य चलन्ति यानि पत्राणि तेषामन्तरं विवरान्तः गोचरो विषयो येषां ते । अंशवो वायुधूततरुपर्णमध्यप्रविष्टा इत्यर्थः । रथाङ्गं चक्रं पाणौ यस्य स रथाङ्गपाणिः । प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ । तुषारा शीतला मूर्तिः शरीरं यस्य सः तुषारमूर्तिः । नक्तमिति अधिकरणप्रधानं रात्रिपर्यायोऽव्ययम् ॥ २१ ॥

रथाङ्गपाणेरिति ॥ रथाङ्गं चक्रं पाणौ यस्य तस्य हरेः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः' इति पाणेः परनिपातः । रोचिषां छवीनां पटलेन समूहेन संवलिता मिलिता ऋषित्विषो नक्तं रात्रौ । सप्तम्यर्थेऽव्ययम् । तरोश्चलतां पलाशानां पत्राणामन्तराणि विवराणि गोचर आश्रयो येषां ते, तुषारा मूर्तिर्यस्य तस्येन्दोरंशव इव विरेजिरे चकाशिरे ॥ २१ ॥

प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः शुभैश्च सप्तच्छदपांसुपाण्डुभिः ॥
परस्परेण च्छुरितामलच्छवी तदैकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥ २२ ॥

प्रफुल्लेति ॥ तदा तस्मिन् काले तौ मुनिकृष्णौ सदृशवर्णाविवाभूताम् । किंभूतौ छुरितामलच्छवी मिश्रितोज्ज्वलकान्ती, कथं परस्परेण अन्योन्यं कैरभीषुभिः किरणैः किम्भूतैः किरणैः प्रफुल्लतापिच्छनिभैः प्रफुल्लं विकसितं यत् तापिच्छं कालाञ्जनिकं तमालं वा तत्तुल्यैः कृष्णैरित्यर्थः, काकतुण्डसदृशकिरणैः । तापिच्छं तमालमाहुः । यद्वा तापिच्छः काकतुण्डिका । कार्ष्णी हि च्छविरसिता । तथाऽपरैः सप्तच्छदपांसुपाण्डुभिः सप्तच्छदः

सप्तपर्णस्तरुस्तस्य पांसुर्धूलिस्तद्वत्सितैः । सितमुनेरंशवो हि सिताः । किंभूतैः शुभ्रैः चारुभिः अनुपहतैर्वा पापक्षयकरैर्वा ॥ २२ ॥

प्रफुल्लेति ॥ प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं विकसितम् । 'फुल्ल विकसने' इति धातोः पचाद्यजन्तम् । फलेर्निष्ठायाम् 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः' इति निपातनात्प्रफुल्लमित्येवेति क्षीरस्वामी । तापिच्छस्य तमालस्य पुष्पं तापिच्छम् । 'फले लुक्' इति तद्धितलुक् । 'द्विहीनं प्रसवे सर्वम्' इति नपुंसकत्वम् । 'कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि' इत्यमरः । तेन सदृशैः प्रफुल्लतापिच्छनिभैः । नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः । अत एव 'स्युत्तरपदे त्वमी' इति, 'निभसङ्काशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः' इत्यमरः । सप्त छदाः पर्णानि पर्वसु यस्येति सप्तच्छदो वृक्षभेदः । 'सप्तपर्णो विशालत्वक्शारदो विषमच्छदः' इत्यमरः । संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवदित्युक्तं भाष्ये । शेषं तापिच्छवत् । तस्य पुष्पाणि सप्तच्छदानि तेषां पांसुवत्पाण्डुभिः शुभ्रैरभीषुभिरन्योन्यरश्मिभिः 'अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ' इति शाश्वतः । परस्परेण छुरिते रूषिते अमले छवी अन्योन्यकान्ती ययोस्तौ । छव्योरभीषूणामवयवावयविभावाद्भेदनिर्देशः । तौ हरिनारदौ तदैकवर्णाविव बभूवतुः । उभयप्रभामेलनादुभयोरपि सर्वाङ्गीणो गङ्गायमुनासङ्गम इव स्फटिकेन्द्रनीलमणिप्रभामेलनप्रायः कश्चिदेको वर्णः प्रादुर्बभूव। तन्निमित्ता चेयमनयोरेकवर्णत्वोत्प्रेक्षा ॥२२॥

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकासमासत ॥
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः ॥ २३ ॥

युगान्तेति ॥ नारदागमनोद्भूताः प्रीतयः कैटभद्विषः कृष्णस्य तत्र तस्यां तनौ वपुषि न ममुः, तासां बहुत्वात् । कदाचिदणीयसीत्वात् न किञ्चित्तत्र माति तत्र चित्रमित्याह—यस्यां तन्वां जगन्ति चतुर्दश भुवनानि सविकासं सविस्तरमसम्बाधमासत उषितानि । किंभूतस्य युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनः कल्पक्षयसङ्कुचितमूर्तेरपि । अधिकनामाऽयमलङ्कारः । ममुरिति मातेर्लिट् । आसतेति आसः कर्तरि लङ् ॥ २३ ॥

युगान्तेति ॥ युगान्तकाले प्रतिसंहृतात्मनः आत्मन्युपसंहृता आत्मानो जीवा येन तस्य कैटभद्विषो हरेर्यस्यां तनौ जगन्ति सविकासं सविस्तरमासताऽतिष्ठन् । 'आस उपवेशने' लङ् । तत्र तनौ देहे तपोधनाभ्यागमेन सम्भवन्तीति सम्भवाः सम्भूताः । पचाद्यच् । मुदः सन्तोषा न ममुः । अतिरिच्यन्ते स्मेत्यर्थः । चतुर्दशभुवनभरणपर्याप्ते वपुषि अन्तर्न मान्तीति कविप्रौढोक्तिसिद्धातिशयेन स्वतःसिद्धस्याभेदेनाध्यवसितातिशयोक्तिः । सा च मुदामन्तःसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्त्या सम्बन्धासम्बन्धरूपा ॥ २३ ॥

निदाघधामानमिवाधिदीधितिं मुदा विकासं मुनिमभ्युपेयुषी ॥
विलोचने बिभ्रदधिश्रितश्रिणी स पुण्डरीकाक्ष इति स्फुटोऽभवत् ॥२४॥

निदाघेति ॥ स विष्णुस्तदा पुण्डरीकाक्ष इति नाम्ना स्फुटः प्रकटोऽभवत् । अन्वर्थतया सत्यार्थो बभूवेत्यर्थः । किञ्चास्माभिरज्ञायि तस्य पुण्डरीकाक्ष इत्यत्र यथार्थसहिता संज्ञा । पुण्डरीकतुल्ये पुण्डरीकमेव वा अक्षिणी यस्य स पुण्डरीकाक्षइत्ययमस्मिन्नस्त्यवयवार्थः, स च भगवति विद्यते । किं कुर्वन् विलोचने बिभ्रत् चक्षुषी धारयन् किंभूते अधिश्रितश्रिणी धृतशोभे अधिश्रिता धृता श्रीः शोभा याभ्यां ते अधिश्रितश्रिणी धृतलक्ष्मीके, किं कृतवती मुनिमभिलक्ष्यीकृत्य नारदसंमुखं मुदा हर्षेण विकासं विस्तारमुपेयुषी गतवती प्राप्ते इत्यर्थः । नारददर्शनात्प्रसृते इत्यर्थः । कीदृशं मुनिम् अधिदीधितिमधिकतेजसम् । अधिका दीधितिर्यस्य अथ वा अधिगता दीधितिर्येन सः तं कमिव निदाघधामानमिव रविमिव, निदाघमुष्णं धाम तेजो यस्य सः तम्। पद्मस्य चायमेव स्वभावो यदादित्यदर्शनात्सविकासं भवति लक्ष्म्या चाधिश्रितम् । उपेयुषीत्युपपू-

वादिणः क्वसौ द्वित्वे च कृते अभ्यासदीर्घ इट्सहितत्वं निपात्यते धातोर्यणादेशः, 'नपुंसका-च्च' इत्यौङः शीभावः वसोः सम्प्रसारणम् । अधिश्रितश्रिणी इति 'इकोऽचि विभक्ता'-विति नुम् । बिभ्रदित्यभ्यस्तत्वान्नुमभावः । पुण्डरीकाक्ष इति बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ॥ २४ ॥

निदाघेति ॥ निदाघमुष्णं धाम किरणो यस्य तथोक्तम् । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' इति विश्वः । अर्कमिवाधिदीधितिमधिकतेजसं मुनिमभिलक्ष्य । 'अभिरभागे' इति लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । मुदा विकासमभ्युपेयुषी उपगते । क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः । अत एव अधिश्रिता प्राप्ता श्रीर्याभ्यां ते तथोक्ते । 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुमागमः । विलोचने बिभ्रत् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमभावः । स हरिः पुण्डरीकाक्ष इत्येवं स्फुटोऽभवत्, सूर्यसन्निधाने श्रीविकासभावादक्ष्णां पुण्डरीकसाधर्म्यात् । पुण्डरीके इवाक्षिणी यस्येत्यवयवार्थलाभे पुण्डरीकाक्ष इति व्यक्तम् । अन्वर्थसंज्ञोऽभूदित्यर्थः । बिभ्रत्स्फुटो-ऽभवदिति पदार्थहेतुकस्य काव्यलिङ्गस्य निदाघधामानमिवेत्युपमासापेक्षत्वादनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २४ ॥

सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपुर्विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन् ॥
द्विजावली(१)व्याजनिशाकरांशुभिः शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः ॥२५॥

सितमिति ॥ अथानन्तरमच्युतो हरिर्वाचमवोचत् गिरं जगाद । विशेषणसङ्ग्रहणार्थं वाग्ग्रहणम् । किंभूतां वाचम् शुचिस्मितां धवलेषद्धसितां, शुचि धवलमदुष्टं वा स्मितमी-षद्धसितं यस्याः ताम् । महात्मानो हि स्मितपूर्वाभिभाषिणः । किं कुर्वन् मुनेर्नारदस्य वपुः शरीरं सुतरामतिशयेन सितिम्ना लम्भयन् श्वेतत्वं प्रापयन् । किंभूतं सितं धवलं, कैः द्वि-जावलीव्याजनिशाकरांशुभिः द्विजावलीव्याजो दन्तपङ्क्तिच्छद्मा यो निशाकरश्चन्द्रस्तस्यांशुभिः, दन्तपङ्क्तिच्छद्मकिरणैः किंभूतैः विसारिभिः प्रसृतैः । कमिव सौधमिव धवलगृहमिव । यथा निशाकरश्चन्द्रमाः सौधं सितिम्ना लम्भयति । सितिम्नेति कर्तरि तृतीया, द्वितीया तु न भवति लभेरगत्यर्थत्वात् । सितिमा वपुर्लभते तं विष्णुर्लम्भयति । (अत्र तु) 'गतिबुद्धी'-त्यादिना कर्मसंज्ञाभावः । गतिफलं हि प्राप्त्यर्थः । तयोस्तु क्वचिदभेदो दृश्यते । द्विजावली व्याजो यस्य स चासौ निशाकरश्च । चन्द्रेण हि सितमपि हर्म्यतलमंशुभिः सिततरीक्रियते । अवोचदिति लुङ् ॥ २५ ॥

सितमिति ॥ अथोभयोरुपवेशनानन्तरमच्युतो हेतुकर्ता विसारिभिरभीक्ष्णं प्रसरद्भिः । 'बहुलमा-भीक्ष्ण्ये' इति णिनिः । द्विजावलिर्दन्तपङ्क्तिः । 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः । सैव व्याजः कपटं यस्य सः । तद्रूप इत्यर्थः । स चासौ निशाकरश्च तस्यांशुभिः किरणैः सितं स्वभावशुभ्रं मुनेर्वपुः सौधं प्रासाद-मिव सुतरामत्यन्तम् । अव्ययाद्बादाम्प्रत्ययः । सितिम्ना धावल्येन प्रयोज्यकर्त्रा लम्भयन्व्यापारयन् । अतिधवलयन्नित्यर्थः । लभेरत्र गत्युपसर्जनप्राप्त्यर्थत्वेनागत्यर्थत्वात् 'गतिबुद्धि—' इत्यादिना अणि कर्तुर्न कर्मत्वम् । तथाह वामनः— 'लभेर्गत्यर्थत्वाण्णिच्यणौ कर्तुः कर्मत्वाकर्मत्वे' इति । प्राप्त्युपसर्जनगत्यर्थत्वे तु कर्मत्वमेवेति रहस्यम् । 'लभेश्च' इति नुमागमः । शुचिस्मितां वाचमवोचदुक्तवान् । ब्रुवो वच्यादेशः लुङ्, 'वच उम्' इत्युमागमे गुणः । अत्र सौधमिवेत्युपमायाः सितिम्ना लम्भयन्नित्यसम्बन्धरूपातिशयोक्तेः द्विजावलिव्याजनिशाकरेति च्छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनरूपापह्नवस्य च मिथो नैरपेक्ष्यात्संसृष्टिः ॥२५॥

किमुक्तवानित्याह—

हरत्यघं सम्प्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ॥
शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥ २६ ॥

---

(१) द्विजावलि० ।

हरतीति ॥ हे मुने ! भवदीयं दर्शनं तावत्समालोकनं कालत्रितयेऽपि भूतसम्प्रतिभविष्यत्कालेऽपि योग्यतां भव्यतां व्यनक्ति प्रकटयति प्रकटीकरोति, केषां शरीरभाजां प्राणिनाम्। यतः-सम्प्रति वर्तमानमघं पापं हरति नुदति । किंभूतं दर्शनम् एष्यत आगमिष्यतः शुभस्य पुण्यस्य हेतुः कारणम् । पुनः किंभूतं पूर्वाचरितैः अतीतजन्मोपार्जितैः शुभैः पुण्यैः कृतं विहितम् । न हि पुण्यैर्विना त्वं दृश्यसे नापि पापिनं त्वं पश्यसि । महात्मानः प्रकृत्या च पेशलभाषिणः सर्वस्य विशेषतो गृहमागतस्येति नानुचितमेतद्भगवतो वचनम् । एवमुत्तरत्र । प्रभवति योगाय योग्यः योगाद् यच्च, अभावोनूपचारात(?) ॥ २६ ॥

हरतीति ॥ भवदीयदर्शनं शरीरभाजाम् । द्रष्टृणामित्यर्थः । भजो ण्विः । कालत्रितये भूतादिकालत्रितयेऽपि योग्यतां पवित्रतां व्यनक्ति गमयति । कुतः—सम्प्रति दर्शनकाले अघं पापं हरति । एष्यतो भाविनः शुभस्य श्रेयसो हेतुः । तथा पूर्वाचरितैः प्रागनुष्ठितैः शुभैः सुकृतैः कृतम् । एवं त्रैकाल्येऽपि कार्यत्वेन कारणत्वेन च पुंसि सुकृतसमवायमवगमयते । अत एतादृशं दर्शनं कस्य न प्रार्थ्यमिति भावः । अत्र हरतीत्यादिवाक्यत्रयस्यार्थस्य शरीरेत्यादिवाक्यत्रयोक्त्या वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २६ ॥

जगत्यपर्याप्तसहस्रभानुना न यन्नियन्तुं समभावि भानुना ॥
प्रसह्य तेजोभिरसंख्यतां गतैरदस्त्वया नुन्नमनुत्तमं तमः ॥ २७ ॥

जगतीति ॥ अद एतत्तमो ध्वान्तमज्ञानरूपं त्वया प्रसह्य झटिति एव बलाद्वा नुन्नं निरस्तम् । कैः तेजोभिर्धामभिः किंभूतैः असंख्यैः, किन्तत् यद्भानुनापि रविणापि नियन्तुं निराकर्तुं न समभावि न सम्भावितं न शक्तिं, तमोऽभ्यन्तरमज्ञानस्वरूपमित्यर्थः । अत एवानुत्तममनुत्कृष्टं निन्द्यमित्यर्थः । अविद्यमानमुत्तमं यस्मादित्यनुत्तमं स्वकार्यसाधकत्वात्, निःकृष्टं वा पापरूपत्वात् अज्ञानरूपं वा । कथं भानुना निरसितुं न सम्भावितमित्याह— जगति अपर्याप्तसहस्रभानुना अपर्याप्तं ऊनं सहस्रं भानवो रश्मयो यस्य सः तेन, असम्पूर्णसहस्रकिरणेन । जगच्छब्देन गिरिगह्वरादयोऽपि पदार्था उच्यन्ते । एतदुक्तं भवति-या रविकिरणदशशती सा बाह्यमेव रूपादिसंस्थं तमो निरसितुं समर्था कुत आभ्यन्तरम् । त्वया त्वतितेजस्त्वात् प्रसह्यैतदान्तरमपि तमो निरस्तम् । त्वद्दर्शनेन वयं तमोरहिताः सम्पन्नाः । उक्तं च-

अर्कः स्वकरसम्पर्काद्दिवा हन्ति बहिस्तमः ।
साधोस्तु दर्शनादेव बहिरन्तर्दिवानिशम् ॥

समभावीति कर्मणि लुङ् । प्रसह्येति बलात्कारार्थो निपातो न प्रकृतिप्रत्ययार्थोऽस्तीति । नुन्नमिति 'नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्या'मिति नत्वं न विभाषितम् ॥ २७ ॥

जगतीति ॥ जगत्यपर्याप्ता अपरिच्छिन्नाः सहस्रं भानवोऽशवो यस्य तेन भानुनाऽर्केण । 'भानवोऽर्कहरांशवः' इति वैजयन्ती । यत्तमो नियन्तुं निवारयितुं न समभावि न शेके । भावे लुङ् । अविद्यमानमुत्तमं यस्मात्तदनुत्तमं सर्वाधिकमदस्तमो मोहात्मकमसंख्यतां गतैस्तेजोभिः प्रसह्य बलात्त्वया नुन्नं छिन्नम् । अतः श्लाघ्यदर्शनो भवानिति भावः । 'नुदविद-' इत्यादिना विकल्पान्निष्ठानत्वभावः । अत्रोपमानाद्भानोर्मुनेराधिक्यप्रतिपादनाद्व्यतिरेकालङ्कारः ॥ २७ ॥

कृतः प्रजाक्षेमकृता प्रजासृजा सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मना ॥
सदोपयोगेऽपि गुरुस्त्वमक्षयो निधिः श्रुतीनां घनसम्पदामिव ॥ २८ ॥

कृत इति ॥ भगवन् ! प्रजासृजा ब्रह्मणा त्वं श्रुतीनां वेदानां निधिः कृतः आश्रयो

विहितः । निधीयते अस्मिन् इति निधिः । किंभूतः अक्षयः अविनाशी, सदोपयोगेऽपि अजस्रशिष्यनिष्पादनेऽपि, किंभूतेन प्रजासृजा प्रजाक्षेमकृता लोकहितविधात्रा । लोकानां हि वेदैः श्रेयो भवति, तत्र हि हिताहितयोर्विचारात् । तथा सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मना सुपात्रे योग्ये निक्षेपेण न्यासेन निराकुलः स्वस्थ आत्मा चेतो यस्य । त्वयि वेदानां न्यासेन ब्रह्मा शोभते । स्थाने मया न्यासः कृत इति मनसि कृत्वा सुखमास्ते । त्वं कीदृश इति विशेषणद्वारेण सुपात्रत्वमाह—शिष्यप्रशिष्यप्रबन्धेन सदाऽजस्रमुपयोगेऽपि गुरुः अक्षतिः अविद्यमाना वेदानां क्षतिर्यस्य, अनपचयः । वेदानामुपयोगः शिष्यप्रशिष्यप्रतिपादनम्, तस्मिन् सत्यप्यक्षयो यतो महान् । गुरुराचार्यः । यो हि स्वल्पचित्तस्तस्याशु व्याख्याक्षतिरुत्पद्यते । कीदृशीनां श्रुतीनां धनसम्पदामिव अभिलषितावाप्त्यार्थराशितुल्यानाम् । यो हि प्रजासृट् राष्ट्रहितकृत राजा स धनसम्पदां निधिं करोति । यथा केनचित्कश्चित्पुमान् धनसम्पदामक्षयो निधिः क्रियते । सः अलुब्धे च तं निक्षिप्य निश्चिन्तो भवति । पूर्वविशेषयुक्तो भवतीति निधिरपि गुरुत्वान्नित्योपयोगेऽप्यक्षयो भवति ॥ २८ ॥

कृत इति ॥ प्रजानां जनानामपत्यानां च क्षेमकृता कुशलकारिणा । 'प्रजा स्यात्सन्ततौ जने' इत्यमरः । सुपात्रे योग्यपुरुषे कटाहादिदृढभाजने च निक्षेपेण निधानेन निराकुलात्मना स्वस्थचित्तेन । 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । प्रजासृजा ब्रह्मणा पुत्रिणा च त्वं धनसम्पदामिव श्रुतीनां वेदानां सदोपयोगे दानभोगाभ्यां व्ययेऽप्यक्षयः । एकत्राऽऽम्नानादन्यत्रानन्त्याच्चेति भावः । गुरुरुपदेष्टा संप्रदायप्रवर्तक इति यावत्, अन्यत्र महान् । निधीयत इति निधिः निक्षेपः कृतः । उपसर्गे घोः किः । श्रुतिसंप्रदायद्वारा धर्माऽधर्मव्यवस्थापकतया जगत्प्रतिष्ठाहेतूनां भवादृशां दर्शनं कस्य न श्लाघ्यमिति भावः । अत्र शब्दमात्रसाधर्म्यात् श्लेषोऽयं प्रकृतविषय इत्याहुः ॥ २८ ॥

मुनेर्वचनावकाशप्रदर्शनायाह—

विलोकनेनैव तवामुना मुने ! कृतः कृतार्थोऽस्मि निबृंहितांहसा(१) ॥
तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसीर्गिरोऽथ वा श्रेयसि केन तृप्यते ॥ २९ ॥

विलोकनेनेति ॥ हे देवर्षे ! तवामुना दर्शनेनैव कृतार्थोऽस्मि अहं कृतः कृतकृत्योऽहं सम्पादितः । किंभूतेन निबृंहितांहसा अपनीतपापेन । एवावधारणे । तथापि ते तव गरीयसीर्गिरः शुश्रूषुरस्मि श्रोतुकामोऽस्मि । नैतच्चित्रं, यतः-श्रेयसि केन तृप्यते न कश्चित् तृप्तिमुपैति । तेन ममैतत् पिष्टपेषणं न भवतीति भावः । तवेति कर्तरि षष्ठी । एवं केनेति तृतीया । तृप्यत इति भावे लकारः । अतिशयेन गुर्व्यो गरीयस्यो महार्थाः । 'प्रियस्थिरे'त्यादिना गरादेशः ॥ २९ ॥

विलोकनेनेति ॥ हे मुने ! निबर्हितांहसाऽपहतपाप्मना अत एवामुना तव विलोकनेनैव कृतार्थं कृतोऽस्मि, तथाप्यहं गरीयसीरर्थवत्तराः । 'द्विवचन–' इत्यादिना ईयसुन्प्रत्ययः 'उगितश्च' इति ङीप् 'प्रियस्थिर–' इत्यादिना गुरोर्गरादेशः । गिरस्तव वाचोऽपि शुश्रूषुः श्रोतुमिच्छुरस्मि । शृणोतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । न चैतद् वृथेत्याह—अथ वा, तथा हीत्यर्थः । अथ वेति पक्षान्तरप्रसिद्ध्योरिति गणव्याख्यानात् । श्रेयसि विषये केन तृप्यते । न केनापीत्यर्थः । कृतार्थताया इयत्ताभावादिति भावः । भावे लिट् ॥ २९ ॥

आगमनप्रयोजनं पिपृच्छिषुराह—

गतस्पृहोऽप्यागमनप्रयोजनं वदेति वक्तुं व्यवसीयते यया ॥
तनोति नस्तामुदितात्मगौरवो गुरुस्तवैवागम एष धृष्टताम् ॥ ३० ॥

---

(१) निबर्हितांहसा ।

गतस्पृहोऽपीति ॥ हे नारद ! एष तवागम आगमनमेव तां धृष्टतां वैयात्यं तनोति विस्तारयति, केषां नोऽस्माकम् । किंभूत उदितात्मगौरवः उत्पन्नात्मबहुमानः तथा गुरुर्महान् । किमिति तनोतीत्याह-यया धृष्टतया इति वक्तुं व्यवसीयते, इतीति किम् आगमनप्रयोजनं वद इति । कथंभूतोऽपि गतस्पृहोऽपि गताभिलाषुकोऽपि । अर्थिनां हि राजभिः प्रयोजनमर्थः, त्वं च तपोधनस्ततः किमर्थमागतोऽसीति यदुच्यसे एष त्वदीयागमनस्यैवापराध इत्यर्थः । उदितं कथितमात्मगौरवं येन स उदितात्मगौरवः आगमः । भवदागमनेन ह्यस्माकमात्मनि बहुमान उत्पन्नः । कीदृशा वयं पुण्यभाजनं यद्गम्यो नारदोऽप्यागतः, यतो गुरुर्महान् दुर्लभः । अथ गुरुः परिपाठ्यागमः श्रुतं सोऽवश्यं धृष्टतां प्रतिभां तनोतीत्युक्तिलेशः ॥ ३० ॥

गतस्पृहोऽपीति ॥ गतस्पृहो विरक्तोऽपि त्वमागमनप्रयोजनं वदेति वक्तुं यया धृष्टतया व्यवसीयते उद्यम्यते । स्यतेर्भावे लट् । उदितमुत्पन्नमुक्तं वा आत्मनो मम गौरवं येन स गुरुः श्लाघ्य एष तवागमः आगमनमेव नोऽस्माकं धृष्टतां तनोति विस्तारयति । तनु विस्तारे लट् । भवतो निःस्पृहत्वेऽपि प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः प्रयोजनव्याप्त्या सावकाशः प्रश्न इति भावः ॥ ३० ॥

इति ब्रुवन्तं तमुवाच स व्रती न वाच्यमित्थं पुरुषोत्तम ! त्वया ।
त्वमेव साक्षात्करणीय इत्यतः किमस्ति कार्यं गुरु योगिनामपि ॥३१॥

इतीति ॥ तं हरिमित्येवं वचनं ब्रुवाणं स व्रती मुनिः उवाच इत्यूचे हे पुरुषोत्तम ! हे नारायण ! भवता त्वया इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण गतस्पृहेत्यादि न वक्तव्यम् । यतो योगिभिः कपिलसनत्कुमारादिभिरपि त्वमेव साक्षात्करणीयः प्रत्यक्षीकार्यः त्वमेव दृश्य इत्यतः अतोऽन्यद् गुरु कार्यं किं विद्यते, यद्वक्ष्ये गतस्पृहोऽपि । त्वद्दर्शनमेव अस्माकमागमनप्रयोजनमित्यर्थः । अन्यतशब्दोऽत्र वाक्यार्थबलादध्याह्रियते । तद्योगे चाऽत इति पञ्चमी । इति हेतौ । यस्त्वं प्रत्यक्षीकार्योऽतः प्रत्यक्षीकरणादन्यत् किं कार्यं भवत्वित्यर्थः । योगिनामिति कृत्यानां कर्तरि षष्ठी ॥ ३१ ॥

इतीति ॥ इति ब्रुवन्तं तं हरिं स व्रती मुनिरुवाच । किमिति । हे पुरुषोत्तम ! पुरुषेषु श्रेष्ठ ! 'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमासप्रतिषेधः । त्वया इत्थं 'गतस्पृहोऽपि' इति न वाच्यम् , निस्पृहस्याप्यत्र प्रयोजनसम्भवादिति भावः । तदेवाह-योगिनामपि त्वमेव साक्षात्करणीयः प्रत्यक्षीकर्तव्य इत्यतोऽस्मादन्यद् गुरु कार्यं किमस्ति । न किञ्चिदित्यर्थः । तस्मान्न प्रयोजनान्तरप्रश्नावकाश इति भावः ॥ ३१ ॥

त्वमेव साक्षात्करणीय इत्येतदेव साधयितुमाह—

उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनैरभीक्ष्णमक्षुण्णतयाऽतिदुर्गमम् ॥
उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विनस्त्वमग्रभूमिर्निरपायसंश्रया ॥ ३२ ॥

उदीर्णेति ॥ हे पुरुषोत्तम ! मोक्षपथं मोक्षमार्गमुपेयुषः प्राप्तस्य मनस्विनस्त्वमग्रभूमिः प्रान्तभूमिः । त्वमेव तेषां प्राप्य इत्यर्थः । भगवत्सायुज्यं साङ्गत्यं हि मोक्षः । कीदृशम् उदीर्णरागप्रतिरोधकम् उद्रिक्तविषयाभिलाषप्रतिबन्धकम् । उदीर्ण उद्रिक्तो यो रागो विषयाभिलाषः स एव प्रतिरोधकः प्रतिबन्धस्तत्करो यत्र सः । रागे हि सति कुतो मोक्षः । तथा जनैः सामान्यलोकैरतिदुर्गमं नितरां दुष्प्रापं, कया अभीक्ष्णमक्षुण्णतया पुनःपुनः अदृष्टत्वेन । न हि सर्वैः परां भूमिं प्राप्नोति । कीदृशी अग्रभूमिः निरपायसंश्रया निरपायो निर्बाधः परिच्युतिरहितः

संश्रयः परिग्रहो यत्र । तां प्राप्य च्युतिर्न भवति इत्यर्थः । संसारदुःखं भूयो नानुभूयते इति यावत् । यो हि दुर्गमं मार्गं प्रस्थितः सोऽग्रभूमिं प्राप्य स्वस्थो भवति । तत्रापि पथि उदीर्णरागतुल्यः प्रतिरोधकश्चोरो भवति । जनैश्च अवहमानत्वात् सोऽतिदुर्गमः । प्रतिरोधकचौरैकागारिकमलिम्लुचाः स्तेनाः । उदीर्णं इति ऋगतावित्यस्य उत्पूर्वस्य क्ते रूपम् । क्षुद्यत इति क्षुण्णः । अतिदुःखेन गम्यत इति दुर्गमः 'ईषद् दु'रित्यादिना खल् । मोक्षश्चासौ पन्थाश्चेति ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे ॥ ३२ ॥

यदुक्तं योगिनामपि त्वमेव साक्षात्करणीय इति, तदेव द्रढयति—

उदीर्णेति ॥ उदीर्ण उद्रिक्तो रागो विषयाभिलाषः स एव प्रतिरोधकः प्रतिबन्धकः पाटच्चरश्च यस्मिन् । 'प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः' **इत्यमरः** । अभीक्ष्णमक्षुण्णतयाऽनभ्यस्तत्वेनाप्रतिहतत्वेन च जनैरतिदुर्गमं मोक्षपथमपवर्गमार्गं कान्तारं चोपेयुषः प्राप्तवतः । 'उपेयिवान्-' इत्यादिना क्वस्वन्तो निपातः । मनस्विनः सुमनसः धीरस्य च । प्रशंसायां विनिः । त्वमेव निरपायः पुनरावृत्तिरहितः संश्रयः प्राप्तिर्यस्याः सा तथोक्ता । 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुतेः । अग्रभूमिः प्राप्यस्थानम् । 'अग्रमालम्बने प्राप्ये' इति विश्वः । 'सोऽहम्' इत्यादिश्रुतेस्तत्प्राप्तेरेव मोक्षत्वादिति भावः । तस्मान्मुमुक्षूणामपि त्वमेव साक्षात्करणीय इति सिद्धम् । 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतेः । यथा कस्यचित्कुतश्चित्सङ्कटान्निर्गतस्य केनचित्कान्तारेण गतस्य किञ्चिन्निर्बाधस्थानप्राप्तिरभयाय कल्पते, तथा त्वमपि मुमुक्षोरिति ध्वनिः ॥ ३२ ॥

इदानीं सांख्यदर्शनेन भगवतो निःक्रियत्वमाह—

उदासितारं निगृहीतमानसैर्गृहीतमध्यात्मदृशा कथञ्चन ॥
बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविदः ॥ ३३ ॥

उदासितारमिति ॥ त्वां पुराविदः सनत्कुमारप्रभृतयश्चिरन्तनाः पुरातनं पुरुषं विदुः पुराणपुरुषं बुबुधिरे । क्षेत्रज्ञं त्वामामनन्तीत्यर्थः । कीदृशं पुरुषमुदासितारं निःक्रियम् । सांख्या हि साक्षिमात्रं पुरुषमाहुः । तथा निगृहीतमानसैर्वश्यात्मभिरध्यात्मदृशा उपनिषद्दर्शनेन कथंकथमपि महता कष्टेन गृहीतं ज्ञातम् । न हि पुरुषः सुज्ञानः । तथा विकारेभ्यो महदादिभ्यो बहिर्बाह्यं बहिर्विकारम् । त्रयोविंशतिविकारविलक्षणमित्यर्थः । तथा प्रकृतेः प्रधानात् पृथक् अन्यम् । त्वं नापि प्रकृतिर्नापि विकृतिरित्यर्थः । तदुक्तम्—'न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः, इति । सत्त्वरजस्तमांस्यनुद्भूतपाटवानि स्वकार्याक्षमाणि प्रकृतिशब्देनोच्यन्ते । एतच्च सर्वं योगशास्त्रादेव सुज्ञानम् । इह परमुक्तिमात्रं त्वमात्मा किञ्च न प्रकृतिर्विकारबाह्यो योगिज्ञेयः इति तु वाक्यार्थः । मन एव मानसं 'प्रज्ञादिभ्यश्चे'त्यण् । आत्मन्यधि अध्यात्ममिति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः 'अनश्चे'ति टच् । तत्र दृक् स एव दृक् ज्ञानम् । विकारेभ्यो बहिर्बहिर्विकारः 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्याः' इत्यव्ययीभावः । विदुरिति विदो लटो वा । पुराभवं पुरातनं सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यस्तनट् । अबाधकान्यपि हि निपातनानि भवन्ति । पुरा पूर्वं कालं विदन्तीति पुराविदोऽतीतज्ञाः ॥ ३३ ॥

ननु प्रकृतिविविक्तपुरुषसाक्षात्कारान्मोक्षो नास्मत्साक्षात्कारादित्याशङ्क्य सोऽपि त्वमेवेत्याह—

उदासितारमिति ॥ पुराविदः पूर्वज्ञाः कपिलादयस्त्वां निगृहीतमानसैरन्तर्निबद्धचित्तैर्योगिभिः । आत्मनि अधि इत्यध्यात्मम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः 'अनश्च' इति समासान्तष्टच् । अध्यात्मं या दृक् ज्ञानं तयाध्यात्मदृशा प्रत्यग्दृष्ट्या कथञ्चन गृहीतं साक्षात्कृतम् । केन रूपेण गृहीतमित्यत आह—उदासितारमुदासीनम् । प्रकृतौ स्वार्थप्रवृत्तायामपि स्वयमप्राकृतत्वादस्पृष्टमित्यर्थः । आसेस्तृच् । विकारे-

भ्यो बहिः बहिर्विकारम् । महदादिभ्यः पृथग्भूतमित्यर्थः । 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । किञ्च प्रकृतेश्चैगुण्यात्मनो मूलकारणात्पृथग्भिन्नम् । 'प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारणे' इति यादवः । पुराभवं पुरातनमनादिम् । 'सायंचिरम्–' इत्यादिना ट्युप्रत्ययः । पुरुषं पुरुषपदवाच्यं विज्ञानघनं विदुर्विदन्ति । 'विदो लटो वा' इति झेरुसादेशः । यथाहुः—

'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः' ॥

इति । 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्' इत्यादिश्रुतिश्च । सोऽपि त्वमेव, 'तत्त्वमसि' इत्यादिवाक्यैरैक्यश्रवणात् । तस्मात्त्वमेव साक्षात्करणीय इति सुष्ठूक्तमिति भावः ॥ ३३ ॥

सांख्यदर्शनेन हि निःक्रियत्वं प्रतिपाद्याधुना पञ्चरात्रदर्शनेन कर्तृत्वमाह—

निवेशयामासिथ हेलयोद्वृतं(१) फणाभृतां छादनमेकमोकसः ॥
जगत्त्रयैकस्थपतिस्त्वमुच्चकैरहीश्वरस्तम्भशिरःसु भूतलम् ॥ ३४ ॥

निवेशयामासिथेति ॥ उद्वृतं चलितमुर्वीतलमुन्नतेषु शेषस्थूणाफणेषु हेलया अनास्थया अनादरेण त्वं निवेशयमासिथ नियोजितवान् । उद्धृतमिति पाठान्तरम् । कीदृक् भूतलं फणाभृतामोकसः पातालस्य एकं छादनं पटलम् । त्वं कीदृशः जगत्त्रयैकस्थपतिः जगत्त्रये त्रिभुवने एकः स्थपतिः प्रधानकर्ता त्रिभुवनैकप्रधानकर्ता । पृथ्वीतलमुच्चकैरुच्चमतिशयेन वा । त्वद्वर्जमन्येन न केनचित्त्रिभुवनं निर्मितमित्यर्थः । अन्योऽपि स्थपतिः तक्षादिः सूक्ष्मचलितं हर्म्यादिच्छादनं स्तम्भेषु हेलया अवश्यमेव योजयतीत्युक्तिलेशः । ओक इति उचेरसुनि बहुलत्वात् कुत्वम् ॥ ३४ ॥

एवं भगवतो निर्गुणस्वरूपमुक्त्वा सम्प्रति प्रस्तुतोपयोगितया सगुणमाश्रित्य षड्भिः स्तौति—

निवेशयामासिथेति ॥ जगत्त्रयस्यैकस्थपतिरेकाधिपतिरेकशिल्पी च । 'स्थपतिरधिपतौ तक्षिण बृहस्पतिसाचिवयोः' इति वैजयन्ती । त्वं हेलयोद्धृतम् । वराहावतारे इति भावः । फणाभृतामोकसः आश्रयस्य सद्मनश्च । 'ओकः सद्मनि चाश्रये' इति विश्वः । एकं छादनमावरणं भूतलमुच्चकैरुन्नतेषु अहीश्वरः शेष एव स्तम्भस्तस्य शिरःसु मूर्धसु अग्रेषु च । फणासहस्रेष्विति भावः । निवेशयामासिथ निवेशितवानसि । विशतेर्ण्यन्तात्लिटि थल् । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यस्तेरनुप्रयोगः । अत्र श्लिष्टाश्लिष्टरूपकयोर्हेतुहेतुमद्भावात् श्लिष्टं परम्परितरूपकम् ॥ ३४ ॥

अनन्यगुर्व्यास्तव(२) केन केवलः पुराणमूर्तेर्महिमावगम्यते ॥
मनुष्यजन्मापि सुरासुरान्गुणैर्भवान्भवोच्छेदकरैः(३) करोत्यधः ॥ ३५ ॥

अनन्येति ॥ हे कृष्ण ! तव या पुराणमूर्तिः तस्याः केन केवलः कृत्स्नो महिमा अवगम्यते । तव दृश्यरूपस्य यस्य तत्त्वं न बुध्यते इत्येतदप्यत्रोक्त्याऽभिहितम् । कथंभूतायाः पुराणमूर्तेः अनन्यगुर्व्याः सर्वोत्कृष्टायाः, न विद्यते अन्या गुर्वी गरीयसी यस्याः सा तस्याः । दुर्ज्ञेयाया इत्यर्थः । (४)['वोतो गुणवचना'दिति ङीप् विकल्पितः । समासार्थाश्रयस्त्वनुपसर्जनाधिकारान्न भवति । अथ वा नास्त्यन्यो गुरुर्यस्याः । व्याख्याग्रहणान्नदीसंज्ञा दुर्लभा, ग्रामण्ये स्त्रियै इति । अनन्यगुर्व्या इति तु अपपाठात् कप्प्रसङ्गात् । यदि वा समासार्थविधिरनित्यः] । तवेति पूराणमूर्तेरिति च व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । यतो भवान् त्वं मनुष्यजन्मापि मनुष्यभावं प्राप्तोऽपि सुरासुरान् देवदैत्यान् अधःकरोति निर्जयति । कैः गुणैः ज्ञानवैराग्यादिभिः, किंभूतैः गुणैः भवोच्छेदकरैः संसारक्षयकारिभिः । सुरासुरानिति विरोधा-

(१) हेलयोद्धृतम् । (२) भवच्छेदकरैः । (३) ०गुर्वास्तव । (४) [ ] एतच्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थांशो विचारणीयः ।

विवक्षयैकवद्भावाभावः शाश्वतिकाभावादिति उपाध्यायः प्रकाशवर्षः। कार्यकृतो हि देवासुराणां विरोधो न जात्या । यदि वा सुरसहिता असुराः सुरासुराः इति शाकपार्थिवादित्वात्तत्पुरुषः ॥ ३५ ॥

अनन्येति ।। न विद्यतेऽन्यो गुरुर्यस्यास्तस्या अनन्यगुर्वाः इत्यनीकारान्तः पाठः । समासान्तप्राङ्ङीषि 'नद्यृतश्च' इति कप्प्रसङ्गः स्यात्, पश्चात्त्वनुपसर्जनाधिकारात् 'वोतो गुणवचनात्' इति प्राप्नोति । 'ङिति ह्रस्वश्च' इति वा नदीसंज्ञात्वात् 'आण्नद्याः' इत्याडागमः । केचित्तु समासान्तविधिरनित्य इति कपं वारयन्ति । तस्याः सर्वोत्तमायास्तव पुराणमूर्तेरमानुषस्वरूपस्य केवलः कृत्स्नः । 'केवलः कृत्स्न एकः स्यात्केवलश्चावधारणे' इति विश्वः । महिमा केनावगम्यते । न केनापीत्यर्थः । कुतः—मनुष्याज्जन्म यस्य स मनुष्यजन्मा भवान् । 'अवर्ज्यो हि बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः' इति वामनः । भवच्छेदकैः संसारनिवर्तकैर्गुणैर्ज्ञानादिभिः सुरासुरान् । सुरासुरविरोधस्य कार्योपाधिकत्वेनाशाश्वतिकत्वात् 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' इति न द्वन्द्वैकवद्भाव इत्याहुः । अधः करोति । 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमपुरुषः, भवच्छब्दस्य युष्मदस्मदन्यत्वेन शेषत्वादिति । मानुष एव ते महिमा दुरवगाहः, अमानुषस्तु किमिति तात्पर्यार्थः । द्वितीयार्थेऽसकृद्व्यञ्जनावृत्त्या छेकानुप्रासः ॥ ३५ ॥

मनुष्यजन्माऽपीत्युक्तम्, किमर्थमसौ देवदेवो मनुष्येष्ववतीर्ण इति भङ्ग्या दर्शयति—

लघूकरिष्यन्नतिभारभङ्गुराममूं किल त्वं त्रिदिवादवातरः ॥
उदूढलोकत्रितयेन साम्प्रतं गुरुर्धरित्री क्रियतेतरां त्वया ॥ ३६ ॥

लघूकरिष्यन्निति ॥ किलेत्यागमे । हे कृष्ण ! त्वममूं धरित्रीं लघूकरिष्यन् लघुं कर्तुं त्रिदिवात् स्वर्गात् अवातरः अवतीर्णः, किंभूतां भूमिमतिभारभङ्गुरां अतिशयेन भाराक्रान्ताम् । पुनः साम्प्रतमिदानीमुदूढलोकत्रितयेन सता जगन्निवासेन सता त्वया धरित्री गुरुः श्लाघ्या क्रियते गौरवास्पदं नितरां विधीयते । यत्र हि भगवान् साक्षादेव वसति साऽवश्यमेव श्लाघ्या भवति । अथ चोपहसनम्—किलेत्युल्लुण्ठनायाम् । यो भूमेर्भारं निरसितुमागतस्तेन सा भाराक्रान्ता विधीयते । एष एवार्थो गुरुशब्दस्योभयार्थत्वात् । एतच्चार्थान्तरं प्रस्तुतार्थपरिपोषकम् । सति तस्मिन् वाक्यमेव सुतरां सालङ्कारम् । एवमन्यत्र । लघूकरिष्यन्निति 'लृट् शेषे चे'ति क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे लृट्, शतृ । क्रियतेतरामिति 'तिङश्चे'ति तरप् 'किमेत्तिङि'त्यामागमः ॥ ३६ ॥

लघूकरिष्यन्निति ॥ त्वमतिभारेणोर्जेन स्वरूपेण भङ्गुरां स्वयं भज्यमानाम् । भञ्जभासमिदो घुरच् । भङ्गुरः कर्मकर्तरि इति वामनः । अमूम् । भुवमित्यर्थः । लघूकरिष्यन्निर्भारां करिष्यन् किल । 'कृभ्वस्ति—' इत्यादिना अभूततद्भावे च्विः 'च्वौ च' इति दीर्घः । तृतीया द्यौस्त्रिदिवः स्वर्गस्तस्मात् । घञर्थे कविधानम् । वृत्तिविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभागादिवत् । अवातरः अवतीर्णोऽसि । साम्प्रतं सम्प्रत्युदूढलोकत्रितयेन । कुक्षाविति शेषः । त्वया धरित्री गुरुः पूज्या, भारवती च क्रियतेतरामतिशयेन क्रियते । 'तिङश्च' इति तरप् । 'किमेत्तिङव्ययघात्—' इत्यादिना आमुप्रत्ययः । लघुकर्ता गुरुकर्तेति विरोधाभासोऽलङ्कारः । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यते' इति लक्षणात् ॥ ३६ ॥

निजौजसोज्जासयितुं जगद्द्रुहामुपाजिहीथा न महीतलं यदि ॥
समाहितैरप्यनिरूपितस्ततः पदं दृशः स्याः कथमीश ! मादृशाम् ॥ ३७ ॥

निजौजसेति ॥ हे ईश ! हे जगत्पते ! यदि चेत् त्वं महीतलं न उपाजिहीथाः पृथिवीलोकं नागच्छेः मनुष्यलोकं नावतरः, ततो मादृशां मन्दधियां दृशः पदं कथं स्याः दृष्टिगोचरः त्वं कथं भवेः । यतस्त्वं समाहितैरपि अनिरूपितः योगनिष्णातैरपि न दृश्यसे ।

आत्मसंज्ञं हि ज्योतिः दुर्दर्शम् । किमर्थं भूतलमागतः निजौजसा स्वाभाविकेन ओजसा जगद्द्रुहां भुवनतापिनां दैत्यानामुज्जासयितुं हिंसितुमिति भङ्ग्याऽऽगमनप्रयोजनसूचकम् । जसु ताडने इत्यस्यैतद्रूपम् । जगद्भयो द्रुह्यन्ति जगद्द्रुहः । 'जासिनि प्रहणे'ति कर्मणि षष्ठी । एवं पेष्टुं भुवनद्विषामिति । उपाजिहीथा इत्योहाङ् गतावित्यस्य लिङ् सीयुट् 'श्नाभ्य-स्तयोरात' इति आकारलोपः । क्रियातिपत्तिर्न विद्यते तेन लृङ्भावः । मादृशामित्यहमिव दृश्यन्ते । 'त्यदादिषु दृश' इति क्विप् 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति मादेशः, आ सर्वनाम्नः । अ-नौद्धत्यख्यापनार्थं चैतत् ॥ ३७ ॥

निजौजसेति ॥ निजौजसा स्वतेजसा जगद्भ्यो द्रुह्यन्तीति जगद्द्रुहः कंसादयः । 'सत्सूद्विष—' इत्यादिना क्विप् । तेषामुज्जासयितुम् । तान् हिंसितुमित्यर्थः । 'जासिनिप्रहण—' इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी । 'जसु हिंसायाम्' इति चुरादिः । महीतलं नोपाजिहाथाः यदि नावतरेश्चेत् । ओहाङ् गतौ लङि थासि रूपम् । ततस्तर्हि समाहितैः समाधिनिष्ठैरपि । सकर्मकादाप्याशितादिवदविवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्तः । अथ वा समाहितैः । समाहितचित्तैरित्यर्थः । विभक्तधनेषु 'विभक्ता भ्रातरः' इतिवदुत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः । गम्यमानार्थस्याप्रयोग एव लोप इति कैयटः । अनिरूपितोऽगृहीतस्त्वमीश ! मादृशाम् । चर्मचक्षुषामिति भावः । विनयोक्तिरियम् । दृशो दृष्टेः पदं गोचरः कथं स्याः । न कथञ्चिदित्यर्थः । तस्मात्त्वत्साक्षात्कार एवागमनप्रयोजनमिति भावः ॥ ३७ ॥

ननु यतिरसमाहितः, ननु च शिशुपालवधे भवान् समर्थ इति स्तुतिमुखेन सूचयितुमाह—

उपप्लुतं पातुमदो मदोद्धतैस्त्वमेव विश्वम्भर ! विश्वमीशिषे ॥
ऋते रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः ॥ ३८ ॥

उपप्लुतमिति ॥ हे विश्वम्भर ! जगन्निवास ! अदः एतत् विश्वं भुवनं पातुं निष्क-ण्टकीकर्तुं त्वमेव ईशिषे त्वमेव प्रभवसि नान्यः । किंविशिष्टं विश्वं मदोत्कटैर्मदोद्धतैः दानवै-रसुरादिभिरुपप्लुतं बाधितं पीडितम् । अमुमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रढयन्नाह-युक्तोऽयमर्थः, यतः कारणात् क्षपातमस्काण्डमलीमसं निशान्धकारमलिनं नभः आकाशं रवेः ऋते सूर्यं विना क्षालयितुं निर्मलीकर्तुं कः समर्थो भवेत् । कृष्णतरं तमः तमस्काण्डम् । मलमस्यास्तीति मलीमसम् । ईश ऐश्वर्ये इन् (?) 'ईशः से' इतीट् । ऋतेयोगे पञ्चमी ॥ ३८ ॥

ननु कोऽयं नियमो यन्ममैवायं दुष्टनिग्रहाधिकार इत्याशङ्क्यानन्यसाध्यत्वमेवाह--

उपप्लुतमिति ॥ विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरस्तत्सम्बुद्धौ हे विश्वम्भर ! विश्वत्रातः ! 'संज्ञायां भृतृ-वृजि--' इत्यादिना खच्प्रत्यये मुमागमः । मदोद्धतैः कंसादिभिरुपप्लुतं पीडितम् अदो विश्वं पातुं त्वमेव ईशिषे शक्तोऽसि । विश्वम्भरत्वादिति भावः । ईश ऐश्वर्ये लटि थासि रूपम् । अत्र वैधर्म्येण दृष्टान्त-माह—क्षपायास्तमस्काण्डैस्तमोवर्गैः । 'काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु' इत्यमरः । 'कस्कादिषु च' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । मलीमसं मलिनम् । 'मलीमसं तु मलिनं कचरं मलदूषितम्' इत्यमरः । 'ज्योत्स्नातमिस्रा—' इत्यादिना मत्वर्थीयो निपातः । नभः क्षालयितुं रवेः ऋते रविं विना । 'अन्या-रादितरर्ते—' इति पञ्चमी । कः क्षमेत शक्नुयात् । न कोऽपीत्यर्थः । अत्र वाक्यद्वये समानधर्मस्यैकस्य ईशिषे क्षमेतेति शब्दद्वयेन वस्तुभावेन निर्देशात्तत्रापि व्यतिरेकमुखत्वाद्वैधर्म्येण प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । तदुक्तम्--सर्वस्य वाक्यार्थगतत्वेन सामान्यस्य वाक्यद्वयेन पृथङ्निर्देशे प्रतिवस्तूपमा ॥ ३८ ॥

करोति कंसादिमहीभृतां वधाज्जनो मृगाणामिव यत्तव स्तवम् ॥
हरे ! हिरण्याक्षपुरःसरासुरद्विपद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया ॥ ३९ ॥

करोतीति ॥ हे हरे ! कंसादिमहीभृतां कंसकालनेमिप्रमुखानां राज्ञां वधात् जनो

लोको यत् तत्र स्तवं करोति भवतः स्तुतिं विधत्ते, प्रत्युत वैपरीत्येन हासादेव सा तत्र तिरस्क्रिया निन्दा । किंभूतस्य तत्र हिरण्याक्षपुरस्सरासुरद्विपद्विषः हिरण्यकशिपुप्रभृतिप्रधानदैत्यकुञ्जररिपोः कस्येव हरेरिव । यथा मतङ्गजयूथदारिणो हरेः सिंहस्य मृगाणां हरिणानां वधात् यत् पौरुषवर्णनं प्रत्युत हासात् सा तस्य तिरस्क्रिया निन्दा । उक्तं च—

मृगारिं वा मृगेन्द्रं वा द्वयं व्याहरतां सताम् ।
तस्य द्वयमपि व्रीडा क्रीडादलितदन्तिनः ॥

अधिकं वचनं स्तवो न ऊनम् । अविवक्षितो लोको जनः । यदिति वाक्यार्थनिर्देशः । यमिति पाठान्तरम् । हरिः शौरिः सिंहश्च । द्वेष्टीति द्विट् शत्रुः । सेति विधीयमाना तिरस्क्रियैव निर्दिश्यते । सर्वनामा हि कदाचिदनूद्यमानस्य लिङ्गं गृह्णाति कदाचिद्विधीयमानस्य ॥ ३९ ॥

करोतीति ॥ किञ्च जनो मृगाणामिव कंसादिमहीभृतां वधाद्धेतोः स्तवं स्तोत्रम् । 'स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः' इत्यमरः । करोतीति यत् । हे हरे ! हे कृष्ण ! हे सिंहेति च गम्यते । सा स्तुतिक्रिया हिरण्याक्षपुरःसरा हिरण्याक्षप्रभृतयो येऽसुरास्त एव द्विपास्तेषां द्विषः । हन्तुरित्यर्थः । तस्य तव प्रत्युत वैपरीत्येन । 'प्रत्युतेत्युक्तवैपरीत्ये' इति गणव्याख्यानात् । तिरस्क्रिया अवमानः । यदिति सामान्ये नपुंसकम् । सेति विधेयालिङ्गम् । गजघातिनः सिंहस्य मृगवधवर्णनमिव महासुरहन्तुस्तव कंसादिक्षुद्रनृपवधवर्णनं तिरस्कार एवेत्यर्थः । अत्रासुरद्विपानामिति हरिवद्धरेरिति श्लिष्टपरम्परितरूपकं मृगाणामिवेत्युपमया ऽङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते ॥ ३९ ॥

इदानीं प्रकटमेव कार्यं विवक्षुराह—

प्रवृत्त एव स्वयमुज्झितश्रमः क्रमेण पेष्टुं भुवनद्विषामसि ॥
तथापि वाचालतया युनक्ति मां मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥ ४० ॥

प्रवृत्त इति ॥ हे हरे ! स्वयमेव त्वमुज्झितश्रमः परित्यक्तसमरखेदः सन् भुवनद्विषां दैत्यानां पेष्टुं निहन्तुं प्रवृत्त एव प्रस्तुत एव । वैरिवधे न वाच्योऽसीति भावः । यद्यप्येवं परं तथापि मनः कर्तृभूतं मां वाचालतया युनक्ति बहुरटितत्वेन योजयति । कथंभूतं मनः मिथः एकान्ते त्वदाभाषणलोलुपं त्वया सह आभाषणे आलपने लोलुपमत्यर्थं साभिलाषम् वाचालमित्यर्थः । रहसि त्वया सह वक्तुमिच्छतीति भावः । असम्बद्धं बहु वक्तीति वाचालः ॥ ४० ॥

एवं स्तुत्या देवमभिमुखीकृत्यागमनप्रयोजनं वक्तुमुपोद्घातयति—

प्रवृत्त इति ॥ त्वमुज्झितश्रमस्त्यक्तश्रमः सन् क्रमेण भुवनानि द्विषन्तीति भुवनद्विषो दुष्टास्तेषां पेष्टुम् । तान् हिंसितुमित्यर्थः । 'जासिनिप्रहण—' इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी । स्वयमपरप्रेरित एव प्रवृत्तोऽसि । एवं तर्हि पिष्टपेषणं किमिति चेत्तत्राह —तथापि स्वतः प्रवृत्तेऽपि मिथो रहसि त्वदाभाषणे त्वया सह संलापे लोलुपं लुब्धम् । 'लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्समौ लोलुपलोलुभौ' इत्यमरः । मनो मां वाचालतया सह युनक्ति । वाचालं करोतीत्यर्थः । वाचो बह्व्योऽस्य सन्तीति वाचालः । 'आलजाटचौ बहुभाषिणि' इत्यालच् । 'स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक्' इत्यमरः ॥ ४० ॥

तदिन्द्रसन्दिष्टमुपेन्द्र ! यद्वचः क्षणं मया विश्वजनीनमुच्यते ॥
समस्तकार्येषु गतेन धुर्यतामहिद्विषस्तद्भवता निशम्यताम् ॥ ४१ ॥

तदिन्द्रेति ॥ तदिति वाक्योपसंहारे । किं बहुना उक्तेन । हे उपेन्द्र ! शक्रानुज ! मया क्षणं मुहूर्तमेव यद्वच उच्यते कथ्यते तद्वचः भवता त्वया निशम्यतां श्रूयताम् । किंभूतं वचः

इन्द्रसन्दिष्टमिन्द्रकथितं पुनः किंभूतं वचः विश्वजनीनं विश्वजनेभ्यो हितं विश्वजनीनं सार्वजनिकम् । कथंभूतेन त्वया अहिद्विषो देवराजस्य समस्तकार्येषु अशेषकृत्येषु धुर्यतां गतेन साहाय्यं प्राप्तेन । अहिः सर्पे च वृत्रे च । विश्वे च ते जना विश्वजनाः तेभ्यो हितं विश्वजनीनम् । धुरं भारं वहतीति धुर्यः । अहिं दानवविशेषं द्वेष्टीति अहिद्विट् तस्य ॥४१॥

अथ स्ववाक्यश्रवणं सहेतुकं प्रार्थयते—

तदिन्द्रेति ॥ तत्तस्मादिन्द्रमुपगतः उपेन्द्र इन्द्रावरजः । अत एवेन्द्रसन्दिष्टम् । श्रोतव्यमिति भावः । किञ्च विश्वस्मै जनाय हितं विश्वजनीनम् । आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः । यद्वचः क्षणं नतु चिरं मयोच्यते, तद्वचोऽहिद्विषो वृत्रघ्नः । 'सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहिः' इति वैजयन्ती । समस्तकार्येषु धुर्यतां धुरन्धरत्वं गतेन । अतोऽपि भवता निशम्यताम् । प्रार्थनायां लोट् । धुरं वहतीति धुर्यः । 'धुरो यड्ढकौ' इति यत्प्रत्ययः । स्फुटमत्र पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४१ ॥

तदेव वक्तुमाह—

अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मनां भियां तनूजस्तपनद्युतिर्दितेः ॥
यमिन्द्रशब्दार्थनिषूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ॥ ४२ ॥

अभूदिति ॥ हे कृष्ण ! दितेस्तनूजोऽभूत् दैत्योऽजनि । किंविशिष्टः प्रतिपक्षजन्मनां भियामभूमिः शत्रुसमुत्थानां भीतीनामविषयः । शत्रुभ्यो न बिभेतीत्यर्थः । पुनः कीदृशः तपनद्युतिः सूर्यसमकान्तिः । बहुत्वात्तेषामनिश्चये सत्याह—बुधा विद्वांसो यं दैत्यं हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते नाम्ना हिरण्यकशिपुं वदन्ति । किंभूतं हरेः देवराजस्य इन्द्रशब्दार्थनिषूदनं परमैश्वर्यनाशकम् । शक्रस्य महीन्द्र इति क्रियाद्वारेण संज्ञा । इन्दनादिन्द्रः, तच्च तेनापास्तम् । हरयेन राज्यं हृतमित्यर्थः । 'हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते' 'धनुरुपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश' 'देवपूर्वं गिरि'मित्यादि काव्यमविचारितरमणीयं न त्वलङ्कारविदामभिमतम् । हिरण्यादीनां शब्दपरत्वेऽपि वा विवक्षतार्थस्य कष्टकल्पनया प्रतीतेः । तनूजशब्द औणादिकः । निषूदतीति निषूदनः कृत्यल्युटो बहुलम् । अत्र च शिशुपालस्त्वया हन्तव्य इति बोद्धव्यम् । यदा तु हिरण्यकशिपुरावणयोर्वर्णनं तत्तस्यैव महत्ताख्यापनाय । जन्मान्तरेऽपि तयोस्त्वमेव वधको नान्य इत्येतत्प्रतिपादनार्थम् ॥ ४२ ॥

अथ शिशुपालो हन्तव्य इति वक्तुं तस्यावश्यवध्यत्वेऽनन्यवध्यत्वज्ञापनोपयिकतया औद्धत्यप्रकटनार्थं जन्मान्तरवृत्तान्तं तावदुद्घाटयति —

अभूदिति ॥ प्रतिपक्षाच्छत्रोः जन्म यासां तासां भियामभूमिरविषयः । निर्भीक इत्यर्थः । तपनद्युतिः सूर्यतापो दितेस्तनूजो दैत्योऽभूत् । कोऽसावत आह—हरेरिन्द्रस्य इन्द्रशब्दार्थनिषूदनम्, इन्दतीति इन्द्रः इदि परमैश्वर्ये । 'ऋज्रेन्द्र–' इत्यादिना रन्प्रत्ययान्त औणादिकनिपातः । तस्य इन्द्रइतिशब्दस्य इन्द्रइतिसंज्ञापदस्य योऽर्थः परमैश्वर्यलक्षणस्तस्य निषूदनं निवर्तकम् । कर्तरि ल्युट् । हरेरैश्वर्यनिहन्तारमित्यर्थः । यं दैत्यं हिरण्यशब्दपूर्वं कशिपुशब्दं प्रचक्षते । हिरण्यकशिपुमाहुरित्यर्थः । अत्र हिरण्यशब्दपूर्वकत्वं कशिपुशब्दस्यैव न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति शब्दपरस्य कशिपुशब्दस्यार्थगतत्वेनाप्रयोज्यस्य प्रयोगादवाच्यवचनाख्यार्थदोषमाहुः । 'यदेवावाच्यवचनमवाच्यवचनं हि तत्' इति । समाधानमेवंविधविषये शब्दपरेणार्थलक्षणेति कथञ्चित्सम्पाद्यमित्युक्तमस्माभिः 'देवपूर्वं गिरिं ते' इति 'धनुरुपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश' इत्येतद्व्याख्यानावसरे सञ्जीविन्यां घण्टापथे च । विशेषश्चात्राऽयम्—दैत्यमुद्दिश्य हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते संज्ञात्वेन प्रयुङ्क्ते ॥ ४२ ॥

समत्सरेणाऽसुर इत्युपेयुषा चिराय नाम्नः प्रथमाभिधेयताम् ॥
भयस्य पूर्वावतरस्तरस्विना मनस्सु येन द्युसदां न्यधीयत ॥ ४३ ॥

समत्सरेणेति ॥ हे कृष्ण ! येन हिरण्यकशिपुना द्युसदां देवानां मनस्सु चित्तेषु भयस्य भीतेः पूर्वावतरः प्रथमप्रादुर्भावो न्यधीयत निहितः। प्रथमं तत एव देवा बिभ्युरित्यर्थः। कीदृशेन समत्सरेण सकोपेन असोढपरोन्नतिना तथा तरस्विना बलिष्ठेन तथा असुर इति नाम भवति (१)। चिरायेति चतुर्थ्यन्तप्रतिरूपको निपातः। तरस्विनेति भूम्नः प्रशंसा। दिवि सीदन्तीति द्युसदः 'सत्सूद्विषे'त्यादिना क्विप्। न्यधीयत इति कर्मणि लङ्, तेनैव च कर्मणोऽभिहितत्वादवतराद् द्वितीयाऽभावः ॥ ४३ ॥

समत्सरेणेति ॥ समत्सरेणान्यशुभद्वेषसहितेन। 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे' इत्यमरः। अस्यतीत्यसुरः। असेरुरन्। असुर इति नाम्नः चिराय चिरकालेन। 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्यमरः। प्रथमाभिधेयतामुपेयुषा अन्वर्थतया मुख्यार्थतां गतेन तरस्विना बलवता। 'तरसी बलरंहसी' इति विश्वः। येन हिरण्यकशिपुना दिवि सीदन्तीति द्युसदां देवानां मनस्सु भयस्य पूर्वावतारः प्रथमप्रवेशः। ऋदोरप्। न्यधीयत निहितः। धाञः कर्मणि लङ्। अस्मादेव देवानां प्रथमं भयस्योत्पत्तिरभूदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

दिशामधीशांश्चतुरो यतः सुरानपास्य तं रागहृताः सिषेविरे ॥
अवापुरारभ्य ततश्चला इति प्रवादमुच्चैरयशस्करं श्रियः ॥ ४४ ॥

दिशामिति ॥ हे श्रीकृष्ण ! श्रियः सम्पदः तदारभ्य तद्दिनात्प्रभृति हिरण्यकशिपुकालादारभ्य उच्चैः सर्वव्यापिनमिति प्रवादं कलङ्कं निन्दावचनमवापुर्लेभिरे। इतीति किं श्रियश्चलाः चञ्चला अस्थिरा एव। किंभूतं प्रवादमयशस्करमकीर्तिजनकम्। किमेतदधीनतयैव तासां प्रवाद इत्याह—यतो यस्मात्कारणाच्चतुरः सुरान् इन्द्रवरुणयमधनदान् चतुरो देवानपास्य परित्यज्य तमसुरं सिषेविरे भेजुः। तर्हि दरिद्रास्ते स्युर्नेत्याह—किंविशिष्टान् दिशामधीशान् दिक्पालान्। कदाचिद्दैववशात् तं सिषेविरे नेत्याह—किंभूताः रागहृताः, 'अये ! रम्यो वीर' इति तत्प्रेक्षाहृतचित्ताः। अत एव प्रवादः। या किल नारी आद्यपतिं परित्यज्य रागहृता सती पुरुषान्तरं सेवते साऽवश्यमेव महान्तं प्रवादं प्राप्नोति। प्रवादो गर्हा। अयशस्करमिति 'अतः कृकमी'ति सत्वम् ॥ ४४ ॥

दिशामिति ॥ श्रियः सम्पदो यतः यदेत्यर्थः, दिशामधीशान् दिक्पतीनपि चतुरः सुरानिन्द्रवरुणयमकुबेरानपास्य त्यक्त्वा तं हिरण्यकशिपुं रागहृताः रागकृष्टाः सत्यः। न तु बलादिति भावः। सिषेविरे। यतो वीरप्रियाः श्रिय इति भावः। तत आरभ्य तदाप्रभृति अयशः करोतीत्ययशस्करम्। दुष्कीर्तिहेतुमित्यर्थः। 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इति टप्रत्ययः। 'अतः कृकमि-' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम्। उच्चैः प्रचुरं चला अस्थिरा इति प्रवादं जनापवादमवापुः। दिगीशानामपि सर्वस्वहारित्वात्तदौद्धत्यस्य प्राकट्यमिति भावः ॥ ४४ ॥

पुराणि दुर्गाणि निशातमायुधं बलानि शूराणि घनाश्च कञ्चुकाः ॥
स्वरूपशोभैकगुणानि(२) नाकिनां गणैस्तमाशङ्क्य तदादि चक्रिरे ॥ ४५ ॥

पुराणीति ॥ नाकिनां गणैर्देवसमूहैस्तदादि तत्प्रथममिदं चक्रिरे। किं कृत्वा तमसुरमाशङ्क्य। तस्य भयादित्यर्थः। किं कृतमित्याह—तावत्पुराणि नगराणि दुर्गाणि दुर्गरूपाणि चक्रिरे। तथा सपत्नाभावान्न कश्चिदायुधं दध्रे, तदा तु निशातं तीक्ष्णमायुधं कृतम्। तथा प्रथमं भयाभावात्सर्व एव एकाकी अचेष्टत, तदा शूराणि तेजोयुक्तानि बलानि सैन्यानि चक्रिरे। तथा पूर्वतरं सन्नाहस्य नामापि कश्चिन्नाज्ञासीत्, तदा तु घनाः प्रहारक्षमाः कञ्चुकाः

(१) अत्र किञ्चित् त्रुटितमिवाभाति। (२) ०फलानि नाकिनां गणैर्य०।

सन्नाहाः चक्रिरे । सर्वमेतत् यदि गुणाय बभूव तदा न केनचिदपि किञ्चित्कृतमित्याह— किंविशिष्टानि स्वरूपशोभैकगुणानि स्वरूपस्य शोभैव एको गुणो येषां तानि । यतः पुराणि दुर्गेणैव शोभन्ते तेषामियं स्वरूपशोभा । अन्यदायुधं तीक्ष्णमेव भाति । चित्रवत् स्वरूपशोभैव, बभूवेति न कार्यक्षमता, तदपि पराभूता इत्यर्थकथनम् ॥ ४५ ॥

पुराणीति ॥ किञ्च नाकिनां सुराणां गणैः यं हिरण्यकशिपुमाशङ्क्य बाधकत्वेनोत्प्रेक्ष्य स कालः आदिर्येषामस्तदादि तदाप्रभृति स्वरूपशोभैवेकफलं मुख्यं प्रयोजनं येषां तेषां सुरादीनां तानि तथोक्तानि । प्रागीदृगसाध्यशत्रोरभावादिति भावः । नपुंसकमनपुंसकेन–' इत्यादिना नपुंसकशेषः । पुराणि दुर्गाणि प्राकारपरिखादिना अगम्यानि चक्रिरे । 'सुदुरोरधिकरणे' इति गमेर्डः । आयुधं निशातं निशितं चक्रे इति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः । 'शो तनूकरणे' इति धातोः क्तः । 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' इतीत्वविकल्पात्पक्षे आत्वम् । बलानि सैन्यानि शूराणि शौर्यवन्ति चक्रिरे सम्पादितानि । कञ्चुका वारबाणाः । लोहवर्माणीत्यर्थः । 'कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री' इत्यमरः । घना दुर्भेदाश्चक्रिरे । इत्थं नित्यसन्नद्धा जाग्रति स्मेत्यर्थः ।

स सञ्चरिष्णुर्भुवनान्तरेषु यां यदृच्छयाऽशिश्रियदाश्रयः श्रियः ॥
अकारि तस्यै मुकुटोपलस्खलत्करैस्त्रिसन्ध्यं त्रिदशैर्दिशे नमः ॥ ४६ ॥

स इति ॥ हे कृष्ण ! सोऽसुरः स दैत्यः हिरण्यकशिपुः भुवनान्तरेषु त्रिभुवनमध्येषु संक्रमितुकामः सन् यदृच्छया स्वेच्छया यां दिशमशिश्रियत् भेजे तस्यै दिशे त्रिदशैर्देवैः त्रिसन्ध्यं नमोऽकारि प्रणामो विहितः । उक्तं च—

हिरण्यकशिपू राजा यां यां दिशमुदैक्षत ।
तस्यै तस्यै नमश्चक्रुर्देवाः ऋषिगणैः सह ॥

किंविशिष्टोऽसुरः।श्रियामाश्रयः सम्पदामाधारः । किंभूतैः त्रिदशैः मुकुटोपलेषु स्खलन्तः ततः सम्भ्रमवशाल्लुठन्तः करा हस्ता येषां ते तैः । शिरसि बद्धाञ्जलिभिरित्यर्थः । सञ्चरिष्णुरिति साधुकारिणि ताच्छील्ये वा इष्णुच् । अन्यानि भुवनानि भुवनान्तराणि तेषु । यदृच्छाशब्दः स्वेच्छार्थो व्युत्पत्तिरहितः । न ह्यत्रावयवानुसारिणी व्युत्पत्तिर्विद्यते । तिसृणां सन्ध्यानां समाहारस्त्रिसन्ध्यम् तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेषु संख्यापूर्वो द्विगुः द्विगुरेकवचनं स नपुंसकं ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । नमः पूजायां, तद्योगे च 'नमःस्वस्ती'ति चतुर्थी ॥ ४६ ॥

स इति ॥ अन्येषु भुवनेषु भुवनान्तरेषु । 'सुप्सुपा' इति समासः । सञ्चरिष्णुः सञ्चरणशीलः । 'अलंकृञ्–' इत्यादिना चरेरिष्णुच् । श्रियो लक्ष्म्या आश्रयः स हिरण्यकशिपुः यदृच्छया स्वैरवृत्त्या । 'यदृच्छा स्वैरवृत्तिः' इत्यमरः । यां दिशमाशिश्रियदगमत् । श्रयतेर्लुङ् 'णिश्रि–' इत्यादिना चङि द्विर्भावः इयङादेशः । मुकुटोपलेषु मौलिरत्नेषु स्खलन्तः करा येषां तैः । शिरसि बद्धाञ्जलिभिरित्यर्थः ; उपलः प्रस्तरे रत्ने' इति विश्वः । तिस्रो दशा बाल्यकौमारयौवनानि जन्मसत्तावृद्धयो वा येषां तैस्त्रिदशैर्देवैः । यद्वा त्रिर्दश परिमाणमेषामिति 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डजबहुगणात्' इति समासान्तः । तिस्रः सन्ध्याः समाहृतास्त्रिसन्ध्यम् । 'तद्धितार्थोत्तरपद–' इत्यादिना समाहारे द्विगुः, द्विगुरेकवचनम् । वा टाबन्त इति पक्षे नपुंसकत्वम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तस्यै दिशे करैर्हस्तैः । 'नमःस्वस्ति–' इत्यादिना चतुर्थी । नमः नमस्कारोऽकारि कृतम् । कृञः कर्मणि लुङ् । 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिण् । सन्ध्यावन्दनेऽपि दिङ्नियमं परित्यज्य तदागमनभयात्तस्यै दिशे नमस्कारः कृत इति भावः ॥ ४६ ॥

सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता नृसिंह ! सैंहीमतनुं तनुं त्वया ॥
स मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरैरुरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः ॥ ४७ ॥

सटाच्छटेति ।। हे नृसिंह ! त्वया स हिरण्यकशिपुनामा दैत्यः उरोविदारं प्रतिचस्करे वक्षो विदार्य विक्षिप्तः । मारित इत्यर्थः । कैरिति नखैः कथंभूतैर्नखैः मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरैः मुग्धा नववयःकामा मनोज्ञा अभिनवा याः कान्तास्तासां स्तनसङ्गः कुचसम्पर्कस्तेन भङ्गुरैर्वक्रैः, इत्ययत्नो दर्श्यते । किं कुर्वता त्वया सैंहीं तनुं बिभ्रता सिंहस्य तनुं धारयता किंविशिष्टां तनुमतनुं प्रौढतरीं, किंभूतेन त्वया सटाच्छटाभिन्नघनेन सटाच्छटाभिः केसरप्रान्तैर्भिन्ना विदारिता घना अभ्राणि येन सः तेनेति उच्चत्वोक्तिः । सटाशब्दः पुंस्यपि वर्तते । तेषां छटा प्रान्तो विच्छित्तिर्वा प्रहारोऽपीति केचित् । श्रेष्ठो ना नृसिंहः, प्रशंसावचनम् । उरोविदारमिति दृधातुः द्वितीयायां स्वाङ्गे ध्रुवे 'परिक्लिश्यमाने चे'ति णमुल् । प्रतिचस्करे इति कर्मणि लकारः किरतौ लवने 'हिंसायां प्रतेश्चे'ति सुडागमः॥ ४७॥

अथ सोऽपि त्वयैव हत इत्याह—

सटाच्छटेति ॥ हे नृसिंह ! नरः सिंह इवेत्युपमितसमासः । ना चासौ सिंहश्चेत्यपि, प्रस्तावात् । सिंहस्येमां सैंहीं तनुं कायं बिभ्रता । नृसिंहावतारभाजेत्यर्थः । किंभूताम् अतनुं विस्तीर्णाम् । अत एव सटाच्छटाभिः केसरसमूहैः भिन्ना घना मेघा येन । अभ्रङ्कषविग्रहत्वादिति भावः । 'सटा जटाकेसरयोः' इति, 'तनुः काये कृशेऽल्पे च' इति च विश्वः । त्वया स दैत्यः मुग्धौ नवौ । 'मुग्धः सौम्ये नवे मूढे' इति वैजयन्ती । यौ कान्तास्तनौ तयोः सङ्गेनापि भङ्गुरैः कुटिलैर्नखैरुरोविदारमुरो विदार्य । 'परिक्लिश्यमाने च' इति णमुल्प्रत्ययः । प्रतिचस्करे हतः । किरतेः कर्मणि लिट् । 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणः । 'हिंसायां प्रतेश्च' इति सुडागमः । वज्रकठिनोऽपि नखैर्विदारित इति वाङ्मनसयोरगोचरमहिम्नस्ते किमसाध्यमिति भावः ॥ ४७ ॥

विनोदमिच्छन्नथ दर्पजन्मनो रणेन कण्ड्वास्त्रिदशैः समं पुनः ॥
स रावणो नाम निकामभीषणं बभूव रक्षः क्षतरक्षणं दिवः ॥ ४८ ॥

विनोदमिति ॥ हे कृष्ण ! अथ कदाचित् काले सरति स एव हिरण्यकशिपुरेव दैत्येन्द्रो भूयः पुनरपि रक्षो बभूव, किंनाम रावणो नाम । किंभूतं रक्षः निकामभीषणमतिशयभयावहं दशकण्ठविंशतिभुजत्वात्, तथा दिवः स्वर्गस्य क्षतरक्षणं, क्षणु हिंसायां क्षतप्रयोगः । क्षता निर्जिता रक्षणा दिवः पालका देवा येन तत्, जितपरिपालकम् । अथ वा क्षतं रक्षणं येन । सर्वस्याऽयत्नप्राप्तस्तदा स्वर्गोऽभवदित्यर्थः । किं कुर्वन् किमिव जन्मान्तरमाश्रयदित्याह- कण्ड्वाः कण्डूतेः विनोदं विनाशमिच्छन् अभिलषन् केन रणेन संग्रामेण, कथं त्रिदशैः समं देवैः सार्धं कथंभूतायाः कण्ड्वा दर्पजन्मनः मदोत्थितायाः । पूर्वं तस्य युद्धश्रद्धा न निवृत्तासीत्, सम्प्रति तु रक्षोरूपेण तामपासितुकाम इत्यर्थः । रावणरक्षःशब्दयोराविष्टलिङ्गत्वाद्भिन्नलिङ्गत्वेनापि सामानाधिकरण्यम् । नामशब्दोऽयं प्रसिद्धिद्योतको निपातः । भीषयतीति भीषणं नन्द्यादिभ्यो ल्युः ॥ ४८ ॥

अथास्य जन्मान्तरचेष्टितान्याचष्टे—

विनोदमिति ॥ अथ स हिरण्यकशिपुः पुनर्भूयोऽपि त्रिदशैः समं सह । 'साकं सार्धं समं सह' इत्यमरः । रणेन दर्पादन्तःसाराज्जन्म यस्यास्तस्याः कण्ड्वाः भुजकण्डूतेर्विनोदमपनोदमिच्छन् । प्राग्भवनखच्छेतैस्तदपनोदाभावादित्यर्थः । दिवः स्वर्गस्य क्षतं नष्टं रक्षणं रक्षा येन तत् । क्षतगुरक्षणमित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । अनेन देवसर्वस्वापहारित्वमुक्तम् । भीषयत इति भीषणम् । नन्द्यादित्वात् ल्युः । 'भियो हेतुभये षुक्' इति षुक् । निकामं भीषणम् । 'सुप्सुपा' इति समासः । रावणो नाम रावण इति प्रसिद्धं रक्षो बभूव । राक्षसयोनौ जात इत्यर्थः । विश्रवसोऽपत्यं पुमान् रावण इति विग्रहः । 'तस्यापत्यम्' इत्यणि

कृते 'विश्रवसो विश्रवणरवणौ' इति प्रकृते रवणादेशः । पौराणिकास्तु रावयतीति व्युत्पादयन्ति । तदुक्त-मुत्तरकाण्डे—

'यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् ।
तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना वीरो भविष्यसि' ॥

इति । रौतेर्ण्यन्तात्कर्तरि ल्युट् । रावणरक्षसोर्नियतलिङ्गत्वाद्विशेषणविशेष्यभावेऽपि स्वलिङ्गता ॥ ४८ ॥

कीदृशोऽसाविति इदानीं तद्वर्णनमाह—

प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य यः शिरोऽतिरागाद्दशमं चिकर्तिषुः ॥
अतर्कयद्विघ्नमिवेष्टसाहसः प्रसादमिच्छासदृशं पिनाकिनः ॥ ४९ ॥

प्रभुरिति ॥ यो रावणः पिनाकिनः श्रीमहादेवस्य प्रसादं शिवप्रसादं वरदानलक्षणं विघ्नमेव अतर्कयत् अन्तरायतुल्यं विवेद व्यचारयत्, किं कर्तुमिच्छुः अतिरागात् भक्त्यतिशयात् दशमं शिरश्चिकर्तिषुः छेत्तुकामः । शिरश्छेदे किं कारणमित्याह—किंविशिष्टः भुवनत्रयस्य प्रभुः बुभूषुः त्रिभुवनस्य स्वामी भवितुमिच्छुः । त्रिभुवनैश्वर्येच्छया नवापि शिरांसि छित्त्वाऽतिरमसाद्दशमं शिरोऽपि चिच्छित्सुरित्यर्थः। तर्हि प्रसादः स्वल्पो भविष्यति नेत्याह—किंभूतं प्रसादमिच्छासदृशमभिलषितानुरूपम् । तर्हि कुत एव शिरः छेत्तुकामो विचारात्प्रसादं विघ्नमिवातर्कयदित्याह—यतः किंभूतः इष्टसाहसः अभीष्टाभिमानः।अविचार्य प्रवृत्तिः साहसं, हिताहितमनपेक्ष्य यत्कर्म तत्साहसम् । इष्टं साहसं यस्य सः ॥ ४९ ॥

अथास्यौद्धत्यमष्टादशश्लोक्याऽऽचष्टे—

प्रभुरिति ॥ यो रावणः भुवनत्रयस्य प्रभुः स्वामी बुभूषुर्भवितुमिच्छुः । भुवः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अतिरागादुत्साहात्, न तु फलविलम्बननिर्वेदादिति भावः । दशमं शिरः चिकर्तिषुः कर्तितुं छेत्तुमिच्छुः । 'कृती छेदने' इति धातोः सन्नन्तादुप्रत्ययः । इष्टसाहसः प्रियसाहसः अत एवेच्छासदृशमिच्छानुरूपं पिनाकिनः प्रसादं वरं विघ्नमिवातर्कयदुत्प्रेक्षितवानिति परमसाहसिकत्वोक्तिः । इत आरभ्य श्लोकषट्केऽपि यच्छब्दस्य स रावणो नाम रक्षो बभूवेति पूर्वेणान्वयः । रङ्गराजस्तु 'न चक्रमस्याक्रमताधिकन्धरम्' इति उपरिष्टादन्वय इत्याह । तदसत् । 'गुणानां च परार्थत्वात्' इति न्यायादारुण्यादिवत्प्रत्येकं प्रधानान्वयिनां मिथः सम्बन्धायोगादित्यलं शाखाचङ्क्रमणेन । पुरा किल रावणः काम्ये कर्मणि पशुपतिप्रीणनाय नव शिरांस्यग्नौ हुत्वा दशमारम्भे सन्तुष्टात्तस्मात्त्रैलोक्याधिपत्यं वव्रे इति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया ॥४९॥

समुत्क्षिपन् यः पृथिवीभृतां वरं वरप्रदानस्य चकार शूलिनः ॥
त्रसत्तुषाराद्रिसुताससम्भ्रमस्वयङ्ग्रहाश्लेषसुखेन निष्क्रयम् ॥ ५० ॥

समुत्क्षिपन्निति ॥ यो रावणः शूलिनः महादेवस्य सम्बन्धिनो वरप्रदानस्य प्रसादस्य निष्क्रयं निष्कृतिं चकार संशुद्धिमिव विदधे । प्रतिमोचनात्पर्वतोच्चालनात् तत्प्रत्युपकारः कथं भवतीत्यत आह—केन त्रसत्तुषाराद्रिसुताससम्भ्रमस्वयङ्ग्रहाश्लेषसुखेन त्रसन्ती पर्वतकम्पाद्बिभ्यती याऽसौ तुषाराद्रिसुता तया ससम्भ्रमं सचकितं स्वयङ्ग्रहेण प्रार्थनया य आश्लेषः परिष्वङ्गः स एव सुखं निर्वृतिः तेन, सभयस्वयंदत्तालिङ्गनसुखेन । किं कुर्वन् पृथिवीभृतां वरं कैलासं समुत्क्षिपन् उन्मूलयन् उत्पाटयन् । उक्तं च-दशवदनचण्डदोर्दण्डमण्डपोच्चलितकैलासशृङ्गचलनभयचकितरणरणितमणिनूपुरमधुररवमुखरितगौरीकुचकलशकुङ्कुमपङ्कलाञ्छितशरीरः स ईशः नित्याभिमानी । स्वयङ्ग्रहं वर्जयित्वा अन्य ईश्वरस्य प्रत्युपकारो न । ग्रहणं ग्रहः अप् ॥ ५० ॥

अथ कैलासोत्क्षेपणवृत्तान्तमाह—

समुत्क्षिपन्निति ॥ यो रावणः पृथिवीभृतां पर्वतानां वरं श्रेष्ठं कैलासं समुत्क्षिपन् । दर्पादिति शेषः । शूलिनो वरप्रदानस्य पूर्वोक्तस्य । प्रसन्त्याः शैलचलनेन बिभ्यत्यास्तुषाराद्रिसुतायाः पार्वत्याः ससम्भ्रमो यः स्वयङ्ग्रहः प्रियप्रार्थनां विना कण्ठग्रहणम् । 'सुप्सुपा–' इति समासः । तेन आश्लेषः सम्मेलनं तेन यत्सुखं तेन । त्रैलोक्याधिपत्यसुखादुत्कृष्टेनेति भावः । निष्क्रयं प्रत्युपकारनिर्गतिं चकार । ' निष्क्रयो बुद्धियोगे स्यात्सामर्थ्ये निर्गतावपि' इति वैजयन्ती । यद्वा निष्क्रयं चकार क्रयेण व्यवहारेण याच्ञादोषदैन्यं ममार्जेत्यर्थः । अत्र सुखवरदानयोर्विनिमयात्परिवृत्तिरलङ्कारः ॥ ५० ॥

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हराऽमराङ्गनाः ॥
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा वशी(१)य इत्थमस्वास्थ्यमहर्निशं दिवः ॥५१॥

पुरीमिति ॥ यो रावणः अहर्निशमहोरात्रं दिवः स्वर्गस्य स्वर्गवासिनाम् इत्थममुना प्रकारेण अस्वास्थ्यं चक्रे उपद्रवं चकार, किं कृत्वा नमुचिद्विषा इन्द्रेण सह विगृह्य वैरं विधाय । किं किमस्वास्थ्यं चकारेत्याह तावत्—पुरीमवस्कन्द अमरावतीं बभञ्ज । अभिषेणयामासेत्यर्थः । अपरं नन्दनं लुनीहि देवोद्यानं लुलाव चिच्छेद, तथा रत्नानि पुष्पकप्रभृतीन्युत्कृष्टवस्तूनि मुषाण मुमोष चोरयामास । अपरम् अमराङ्गना देववधूर्हर जहार । सत्यप्सरसां रत्नत्वे प्राधान्यख्यापनाय पृथगुपादानम् । कथमेवं तस्य घटते इत्याह—किंभूतः वशी जगद्विश्वं वशं नयतीति वशी समर्थः । अवस्कन्देत्यादौ क्रियासमभिहारे अतीते काले पञ्चम्या(२) मध्यमैकवचनम् । कालकारकविभक्तिविशेषावगमस्तु अनुप्रयोगवशात् । अनुप्रयोगस्तु चक्रे इति 'समुच्चये सामान्यवचनस्ये'त्यनेन । ये तु प्रैष एव लोटमाहुस्तेऽविशेषविदोऽनुत्तरार्हाः । एवं मुषाणेति हलः श्नः शानज्झौ । अभीक्ष्णमीष्टे वशी । अहर्दिवमिति पाठे वीप्सायां निपातः । अहन्यहनीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

पुरीमिति ॥ यो बली बलवान्रावणो नमुचिद्विषा इन्द्रेण विगृह्य विरुध्य पुरीममरावतीमवस्कन्दावरुरोध । नन्दनमिन्द्रवनम् । 'नन्दनं वनम्' इत्यमरः । लुनीहि चिच्छेद । 'ई हल्यघोः' इतीकारः । रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि मणीन्वा । 'रत्नं श्रेष्ठे मणावपि' इति विश्वः । मुषाण मुमोष । मुष स्तेये, 'हलः श्नः शानज्झौ' इति श्नः शानजादेशः । अमराङ्गनाः हर जहार । सर्वत्र पौनःपुन्येनेत्यर्थः । इत्थमनेन प्रकारेण अहनि च दिवा चाहर्दिवम् । अहन्यहनीत्यर्थः । 'अचतुर–' इत्यादिना सप्तम्यर्थवृत्तौ द्वन्द्वे समासान्तो निपातः । दिवः स्वर्गस्यास्वास्थ्यमुपद्रवं चक्रे । अत्रावस्कन्देत्यादौ 'क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः' इत्यनुवृत्तौ 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति विकल्पेन कालसामान्ये लोट् । तस्य यथोपग्रहं सर्वतिङादेशो हिस्वौ च । प्रकरणादिना त्वर्थविशेषावसानम् । 'अतो हेः' इति यथायोग्यं हिलुक् । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः । अवस्कन्दनादिक्रियाविशेषाणां समुच्चयः क्रियासमभिहारः । तत्सामान्यस्य करोतेः 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इत्यनुप्रयोगः चक्रे इति । 'अत्र तिङ्वैचित्र्यात्सौशब्द्याख्यो गुणः । 'सुपां तिङां परावृत्तिः सौशब्दम्' इति लक्षणात् । समुच्चयालङ्कारः ॥ ५१ ॥

सलीलयातानि न भर्तुरभ्रमोर्न चित्रमुच्चैःश्रवसः पदक्रमम् ॥
अनुद्रुतः संयति येन केवलं बलस्य शत्रुः प्रशशंस शीघ्रताम् ॥ ५२ ॥

सलीलेति ॥ बलस्य शत्रुर्देवराजः अभ्रमोर्भर्तुरैरावतस्य केवलम् अलोलगमनाय शीघ्रतां प्रशशंस ऐच्छत् वेगवत्तामभिललाष न सलीलयातानि न सविलासगमनानि । तथा उच्चैःश्रवसो देवाश्वस्य केवलं शीघ्रतामैच्छत् न चित्रं पदक्रमं नानाविधं पदक्रमं पाद-

(१) बली……महर्दिवम् । (२) पञ्चमीशब्देन लोटो ग्रहणं, २ सर्गे ६९ श्लोक तथैव सङ्केतितत्वात् ।

न्यासम् । अश्वानां गतिविशेषः पदक्रम इत्यन्ये । यतः—संयति संभ्रमे तेन रावणेनानुद्रुतः अनुगतः द्रुताऽटितः । तदा वेगयानमेव तस्य प्रियं बभूवेत्यर्थः । अभ्रमुरैरावणसहचरी आदिजा करेणुः । यातशब्दो भावसाधनः ॥ ९२ ॥

सलीलेति ॥ संयति युद्धे । 'समुदायः स्त्रियां संयत्समित्याजिसमिद्युधः' इत्यमरः । येन रावणेन अनुद्रुतोऽनुधावितः बलस्य शत्रुरिन्द्रः अभ्रमोर्भर्तुरैरावतस्य सलीलयातानि सभङ्गीकगमनानि न प्रशशंस । तथा उच्चैःश्रवसः स्वाश्वस्य चित्रं नानाविधं पदक्रमं पादविक्षेपम् । अर्धपुलायितादिगतिविशेषमित्यर्थः । न प्रशशंस । किन्तु केवलं शीघ्रतां शीघ्रगामित्वमेव प्रशशंस । अन्यथा शीघ्रं मामाक्रम्य ग्रहीष्यतीति भयादिति भावः ॥ ९२ ॥

अशक्नुवन् सोढुमधीरलोचनः सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ॥
प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय बिभ्यद्दिवसानि कौशिकः ॥ ५३ ॥

अशक्नुवन्निति ॥ आदित्यतुल्यस्य यस्य रावणस्य दर्शनं कातरनयनत्वात् सोढुमशक्नुवन् असहमानः सन् कौशिकः इन्द्रो मेरुदरीगेहविवरं प्रविश्य दिवसान्निनाय सभयत्वादतिवाहयामास, किंभूतः बिभ्यत् सभयः । यस्य कस्येव सहस्ररश्मेरिव । यथा कौशिकः उलूकोऽपि अपटुनयनत्वात् भास्करालोकमसहमानो गुहान्तरे एव दिवसान्नयते । सोढुमिति शक्यार्थे तुमुन् । सहस्रं रश्मयो यस्य सः । बिभ्यदित्यभ्यस्तत्वान्नुमभावः पुंनपुंसकलिङ्गयोः स्थितः । कौशिकः इन्द्र उलूकश्च ॥ ५३ ॥

अशक्नुवन्निति ॥ अधीरलोचनोऽस्थिरदृष्टिः कौशिको महेन्द्रः उलूकश्च । 'महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः' इत्यमरः। सहस्ररश्मेः सूर्यस्येव यस्य रावणस्य विक्रमकर्मणो दर्शनं सोढुमशक्नुवन् । हेमाद्रेर्गुहैव गृहं तस्यान्तरं प्रविश्य बिभ्यत्तत्रापि वेपमान एव । बिभेतेः शतरि 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमभावः । दिवसानि वासराणि निनाय । 'वा तु क्लीबे दिवसवासरौ' इत्यमरः । यथा पेचकः सूर्योदये भीतः सन् तिष्ठति तथा सोऽपीति भावः । कौशिक इत्यभिधायाः प्रस्तुतैकगोचरत्वेनोभयश्लेषेऽपि विशेष्यश्लेषासम्भवादुलूकविषयशब्दशक्तिमूलो ध्वनिः । सहस्ररश्मेरिवेत्युपमानिर्वाहकत्वाद्वाच्यासिद्ध्यङ्गम् ॥ ५३ ॥

बृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठघट्टनाविकीर्णलोलाग्निकणं सुरद्विषाम्(१) ॥
जगत्प्रभोरप्रसहिष्णु वैष्णवं न चक्रमस्याक्रमताधिकन्धरम् ॥ ५४ ॥

बृहच्छिलेति ॥ अस्य सुरद्विषां प्रभो राक्षसेश्वरस्य अधिकन्धरं ग्रीवायां वैष्णवं चक्रं सुदर्शनं नाम न आक्रमत प्रतिहतं बभूव। नष्टशक्ति कुण्ठोऽभूदित्यर्थः(२) । कदाचिन्नित्यमेवासामर्थ्यं स्यान्नेत्याह—जगदप्रसहिष्णु भुवनान्यभिभविष्णु । क्रुद्धं सज्जगदपि भस्मीकर्तुं क्षममित्यर्थः । एवमस्यां व्याख्यायां न वस्तुनि दोषो नापि शब्दे । कीदृशं तर्हि ग्रीवासंस्पर्शवशादभूदित्याह—बृहच्छिला इव अखण्डपाषाणवन्निष्ठुरः कठिनो यो रावणीयः कण्ठस्तस्य तत्र वा घट्टना संश्लेषः प्रतिघातस्तया विकीर्णा उद्भ्रान्ता लोलाः प्रसारिणोऽग्निकणा वह्निस्फुलिङ्गा येन तत्तथोक्तम् । क्रमतेरुदात्तेत्त्वात् 'वृत्ती'त्यादिनात्मनेपदम् । वृत्तिरप्रतिबन्धः । कन्धरायामधि अधिकन्धरमिति विभक्त्यर्थे 'अव्ययीभावश्चे'ति नपुंसकत्वम्, ह्रस्वः ॥ ५४ ॥

बृहच्छिलेति । बृहति शिलेव निष्ठुरे कण्ठे घट्टनादभिघाताद्विकीर्णा विक्षिप्ताः लोलाश्चाग्निकणाः स्फुलिङ्गा यस्य तत् । अत एवाप्रसहिष्णु अनभिभावकम् । प्रसहनमभिभव इति वृत्तिकारः । 'अलंकृञ्—' इत्यादिना इष्णुच् । वैष्णवं चक्रं सुदर्शनं जगत्प्रभोः सकललोकैकस्वामिनः अस्य सुरद्विषो रावणस्य कन्धरायामधि अधिकन्धरमधिग्रीवम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । 'अव्ययीभावश्च' इति नपुंसक-

(१) ०द्विकीर्ण.........द्विषः । (२) पुंस्त्वं चिन्त्यम् ।

त्वात् 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम् । 'कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि' इत्यमरः । नाक्रमतात्प्रतिहतं न क्रमते स्म न प्रवर्तते स्म । किन्तु प्रतिहतमेवेत्यर्थः । 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' इति वृत्तावात्मनेपदम् । वृत्तिरप्रतिबन्धः ॥ ५४ ॥

विभिन्नशङ्खः कलुषीभवन्मुहुर्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्मणः ॥
निरस्तगाम्भीर्यमपास्तपुष्पकं प्रकम्पयामास न मानसं न सः ॥ ५५ ॥

विभिन्नेति ॥ स रावणो मनुष्यधर्मणो धनदस्य मानसं मनो न न प्रकम्पयामास अपि धैर्यादचालयदेव । अभीषयतेत्यर्थः । क इव दन्तीव । यथा हस्ती ऐरावणो नाम मानसं सरः क्षोभयति । अधुना श्लेषः । कीदृशः सः विभिन्नो युध्यमानस्ताडितः शङ्खो निधिर्येन, अन्यच्च अपास्तोऽपहृतः पुष्पको धनदविमानं येन । गजोऽपि शङ्खाख्यान् प्राणिनो मानसेऽवचूर्णयति । अथ वा विभिन्नौ मदवशात् स्फुटितौ शङ्खौ कपोलौ यस्य सः विभिन्नशङ्खः स्रुतगण्डः । अपास्तानि इतस्ततः क्षिप्तानि पुष्पाणि माला येन सोऽपास्तपुष्पकः । मनः कीदृशं मदेन दर्पेण रावणीयेन मुहुः कलुषीभवत् क्षुभ्यत् । बलीयसा हि बलवानभिभूतः कलुषीभवति । तथा निरस्तं त्यक्तं गाम्भीर्यं चेतोगुणो येन यस्मिन् वा ।

यस्य प्रसादादाकारक्रोधहर्षभयादयः ।
भावस्था नोपलक्ष्यन्ते तद्गाम्भीर्यमुदाहृतम् ॥

सरोऽपि मदेन दानाम्बुना कलुषमाविलं भवति । निरस्तं गाम्भीर्यं निश्चलत्वमगाधत्वं वा येन तन्निरस्तगाम्भीर्यम् । अगाधेऽपि सरसि ऐरावणो न ब्रुडति । तडागादिलुठनत्वाद्वा गाधत्वाभावः ॥ ५५ ॥

विभिन्नेति ॥ स रावणो मदेन दर्पेण इभदानेन च । 'मदो दर्पेभदानयोः' इति विश्वः । दन्तीव गज इव विभिन्नो विपाटितः शङ्खो निधिभेदः कम्बुश्च येन सः सन् । 'शङ्खो निध्यन्तरे कम्बुललाटास्थिनखेषु च' इति विश्वः । अकलुषं कलुषं क्षुब्धमाविलं च भवत्कलुषीभवत् । निरस्तं गाम्भीर्यमविकारित्वमगाधत्वं च यस्य तत् । अपास्तानि पुष्पाणि पुष्पकं विमानं च यस्मात्तत् । पुष्पपक्षे वैभाषिकः कप्रत्ययः । मनुष्यस्येव धर्मः श्मश्रुलत्वादिर्यस्येति स्वामी । तस्य मनुष्यधर्मणः । 'धर्मादनिच् केवलात्' इत्यनिच् । मानसं चित्तं तदीयं सरश्च । 'मानसं सरसि स्वान्ते' इति विश्वः । मुहुर्न कम्पयामास न क्षोभयामासेति न । किन्तु कम्पयामासैवेत्यर्थः । कुबेरस्य महामहिमतया सम्भावितापकम्पित्वनिवारणाय नञ्द्वयम् । 'सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने नञ्द्वयम्' इति वामनः । अत्र दन्तिरावणयोः प्रकृताप्रकृतयोः श्लेषः ॥ ५५ ॥

रणेषु तस्य प्रहिताः प्रचेतसा सरोषहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः ॥
प्रहर्तुरेवोरगराजरज्जवो जवेन कण्ठं सभयाः प्रपेदिरे ॥ ५६ ॥

रणेष्विति ॥ तस्य रावणस्य युद्धेषु प्रचेतसा वरुणेन उरगराजरज्जवो नागपाशाः क्षिप्ताः सत्यः प्रहर्तुरेव वरुणस्यैव जवेन वेगेन कण्ठं गलं प्रपेदिरे प्राप्ताः । वरुणमेव बबन्धुरित्यर्थः । भये कारणमाह—कथंभूताः सत्यः सरोषहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः सरोषो यो हुङ्कारो हुमितिशब्दस्तेन पराङ्मुखीकृताः प्रतिनिर्वर्तिता अतः सभयाः ॥ ५६ ॥

रणेष्विति ॥ किञ्च रणेषु प्रचेतसा वरुणेन प्रहिताः प्रयुक्ता उरगराजा महासर्पास्ते रज्जव इव उरगराजरज्जवः । नागपाशा इत्यर्थः । तस्य रावणस्य सरोषहुङ्कारेण पराङ्मुखीकृता व्यावर्तिताः अत एव सभयाः सत्यः जवेन वेगेन प्रहर्तुः प्रयोक्तुः प्रचेतस एव कण्ठं प्रपेदिरे प्रापुः । अत्र परहिंसाप्रयुक्तस्यायुधस्य वैपरीत्येन स्वकण्ठग्रहणादनर्थोत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः । 'विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत्' इति लक्षणात् ॥ ५६ ॥

परेतभर्तुर्महिषोऽमुना धनुर्विधातुमुत्खातविषाणमण्डलः ॥
हृतेऽपि भारे महतस्त्रपाभरादुवाह दुःखेन भृशानतं शिरः ॥ ५७ ॥

परेतुभर्तुरिति ॥ परेतभर्तुः प्रेतपतेर्यमस्य सम्बन्धी महिषो वाहनं दुःखेन कृच्छ्रेण शिर उवाह दध्रे, यतो भृशानतमत्यर्थमधोगतम् । कदाचिद्भाराक्रान्तं तत्स्यादित्याह-भारे हृतेऽपि । कथमपनीतभारमित्याह—अमुना रावणेन उत्खातविषाणमण्डलः उद्धृतवलयाकारशृङ्गः, किमर्थं धनुर्विधातुं कोदण्डं कर्तुम् । तर्हि कथमानतमित्याह—महतो लज्जाभरात् । यद्यपि अलघीयान् विषाणभारोऽपास्तस्तथापि तदपासनाद् दुःसहो व्रीडाभार आरोपितः । तथापि तद्वशात् भृशानतं शिरः कथमप्युवाह । जानीत(?)कथमिदानीमेतन्न पततीत्यर्थः । अत्र च त्रपाभरादिवोत्प्रेक्षा बोद्धव्या । यो ह्यपमानितः सोऽवश्यमेव परिभूतत्वात् लज्जयाऽधोमुखो भवति । एतेन चत्वारो लोकपालास्तेनोपद्रुता इत्युक्तं भवति । भृञो भरः, भृणातेर्भारः ॥ ६७ ॥

परेतभर्तुरिति ॥ अमुना रावणेन धनुः शार्ङ्गं विधातुं निर्मातुमुत्खातमुत्पाटितं विषाणयोः शृङ्गयोर्मण्डलं वलयं यस्य सः परेतभर्तुर्यमस्य महिषः । वाहनभूत इति भावः । भारे विषाणरूपे । भृञो घञ् । हृतेऽपि महतस्त्रपैव भरस्तस्मात् । ततोऽपि दुर्भरादिति भावः । भृधातोः क्रैयादिकात् 'ऋदोरप्' इत्यप्प्रत्ययः । भृशमत्यर्थमानतं नम्रं शिरो दुःखेनोवाह वहति स्म । 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वात् 'वचिस्वपि—' इत्यादिना सम्प्रसारणम् । हृतेऽपि भारे नतमिति विरोधः । तदनुप्राणिता चेयमवनतिहेतुत्वसाधर्म्यात्त्रपाभरत्वोत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥

स्पृशन्सशङ्कः समये शुचावपि स्थितः कराग्रैरसमग्रपातिभिः ॥
अघर्मघर्मोदकबिन्दुमौक्तिकैरलञ्चकाराऽस्य वधूरहस्करः ॥ ५८ ॥

स्पृशन्निति । अस्य रावणस्य वधूर्भार्याः अहस्करो दिवाकरोऽलञ्चकार अभूषयत । कैः अघर्मं शीतलं यत् घर्मोदकं स्वेदवारि तस्य ये बिन्दवः कणास्त एव मौक्तिकानि कुटुम्बास्तैः । एतेन एतावन्मात्रं रविस्तपति येन परं स्वेदोदबिन्दव उत्पद्यन्ते इत्युक्तं भवति । कदाचित्तुषारकालः स्यात् तन्न चित्रमित्याह—शुचावपि समये आषाढमासेऽपि स्थितः, ग्रीष्मकालेऽपीत्यर्थः । कीदृशोऽहस्करः असमग्रपातिभिरसकलपतितैः कराग्रैः मयूखपर्यन्तैः स्पृशन् आमृशन्, यतः-सशङ्कः । तीक्ष्णातपे सति रावणाद्भयमाशङ्कते । अन्योऽपि शुचावपि समये शुद्धेऽपि आचारे स्थितो निशान्ते नरपतिवधूर्मौक्तिकैरलङ्कुर्वन् असमग्रपातिभिः कराग्रैः स्पृशति सशङ्कश्च ईश्वरभयात् । न हि सेर्ष्या गुणिनमगुणिनं वा विचारयन्ति । मुक्तानां समूहो मौक्तिकम्, स्वार्थे वा विनयादिभ्यष्ठक् । अहस्कर इत्यह्नः रः विसर्गः 'अतः कृकमिकंसकुम्भे'त्यादिना सकारः ॥ ६८ ॥

स्पृशन्निति ॥ अहः करोतीत्यहस्करः सूर्यः । 'दिवाविभानिशा—' इत्यादिना टप्रत्ययः । कस्कादित्वात्सत्वम् । शुचौ समये ग्रीष्मकाले अनुपहते आचारे च स्थितोऽपि ।

'शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोरपि ।
ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यात्—'

इति विश्वः । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः । असमग्रपातिभिः । सङ्कुचितवृत्तिभिरित्यर्थः । कराणामंशूनां हस्तानां चाग्रैः । 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । सशङ्कः स्पृशन् । अविश्वासभयादिति भावः । अघर्मा अनुष्णा घर्मोदकबिन्दवः । 'मन्थौदन—' इत्यादिना विकल्पादुदकशब्दस्योदादेशाभावः । तैरेव मौक्तिकैरस्य वधूरलञ्चकार । ग्रीष्मे तद्भयान्नासह्यं तपतीत्यर्थः । अत्र प्रस्तुतसूर्यविशेषणमात्रसाम्यादप्रस्तुतप्रसाधकप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ५८ ॥

कलासमग्रेण गृहानमुञ्चता मनस्विनीरुत्कयितुं पटीयसा ॥
विलासिनस्तस्य वितन्वता रतिं न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना ॥५९॥

कलासमग्रेणेति ॥ तस्य विलासिनः शृङ्गारिणः इन्दुना चन्द्रेण नर्मसाचिव्यं क्रीडासचिवत्वं न न अकारि, अपि तु कृतम्। पीठमर्दविटविदूषकास्त्रयो नायकस्य क्रीडासहाया उक्ताः। अत्र तु पीठमर्दक एव विवक्षितस्तस्यैवोक्तगुणयोगात्। कीदृशेन्दुना कलासमग्रेण अनूनेन। अखण्डमण्डलेनेत्यर्थः। तथा गृहानमुञ्चता सदैव तत्र वसता, तथा मनस्विनीर्मानिनीः उत्कयितुमुन्मनीकर्तुं पटीयसा चतुरेण। चन्द्रोदये हि मानः शैथिल्यमुपैति। अत एव रतिं वितन्वता रावणस्य प्रीतिमुत्पादयता। एतेन सर्वाभिः कलाभिः सर्वदा चन्द्र इत्युक्तं भवति। यो हि नर्मसचिवः स एवंविध एव भवति। कलाभिर्गेयवाद्यादिभिः समग्रः सर्वकलाभिज्ञ इत्यर्थः। गृहे च नायकस्य नित्यसंनिहितः कुपितकामिनीप्रसादनोपायचतुरश्च। अत एव विलासिरतिजनकः। उत्कान् करोति उत्कयति। विलसितुंशीलो विलासी। उक्तं च—

सेवाभिज्ञः कलादक्षः शुचिर्वेश्मरतः सदा।
स्यान्नर्मसचिवस्तस्य कुपितस्त्रीप्रसादकः ॥ ॥ ५९ ॥

कलासमग्रेणेति ॥ कलाभिः षोडशांशैः शिल्पविद्याभिश्च समग्रेण सम्पूर्णेन। 'काले शिल्पे वित्तवृद्धौ चन्द्रांशे कलने कला' इति वैजयन्ती। गृहानमुञ्चता सदा तद्गृहेष्वेव वसता। दण्डभयात्सेवाधर्मत्वाच्चेति भावः। मनस्विनीर्मानिनीरुत्का उत्सुकाः कर्तुम् उत्कयितुम्। 'उत्क उन्मनाः' इति निपातनादुत्कशब्दात् 'तत्करोति—' इति ण्यन्तात्तुमुन्। पटीयसा। मानभेदचतुरेणेत्यर्थः। कुतः—रतिं वितन्वता चन्द्रिकाभिश्चतुरोक्तिभिश्च रागं वर्धयता इन्दुना विलासिनो विलसनशीलस्य। 'वौ कषलस—' इत्यादिना घिनुण्प्रत्ययः। तस्य रावणस्य नर्मसाचिव्यं क्रीडासम्बन्ध्यधिकारित्वे सचेष्टत्वम्। 'लीला क्रीडा च नर्म च' इत्यमरः। नाकारीति न। किन्त्वकार्येवेत्यर्थः। अनौचित्यात्प्राप्तनर्मसाचिव्यनिषेधनिवारणार्थं नञ्द्वयम्। 'सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने नञ्द्वयम्' इति वामनः। अत्रेन्दोः प्रकृतस्याप्रकृतेन नर्मसचिवेन श्लेषः॥५९॥

विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिकाचिकीर्षया(१) नूनमनेन मानिना ॥
न जातु वैनायकमेकमुद्धृतं विषाणमद्यापि पुनः प्ररोहति ॥ ६० ॥

विदग्धेति ॥ इह विनायकस्य गणपतेर्दंष्ट्रा दन्तो देवैः केनचित् कारणान्तरेणोत्खातोऽद्यापि न जायते। अयं तु कविर्नारदमुखेनोत्प्रेक्षां चक्रे—वैनायकमेकं विषाणं दन्तो नूनं निश्चितमनेन रावणेन मानिना साहङ्कारेण न त्वन्येनोत्पाटितं सत् अद्यापि जातु कदाचिदपि पुनर्न प्ररोहति न जायते। पुनरुत्खननभयात् समूलोद्धरणाद्वेति भावः। किमर्थमनेनोत्खातमित्याह—कया विदग्धा अग्राम्या याऽसौ लीला वेषः, अथ वा विदग्धानां नागरिकाणां लीला विलासस्तत्र उचिता योग्या दन्तपत्रिका दन्तपत्रलता कर्णाभरणविशेषो वा तस्याश्चिकीर्षया विधातुमिच्छया। शोभनो दन्तः क्व विद्यते येन दन्तपत्रिकां करोमीति चिन्तयित्वा तेन नूनमस्य समूलं विषाणमुत्खातमित्यर्थः ॥ ६० ॥

विदग्धेति ॥ मानिनाऽहङ्कारिणा अनेन रावणेन विदग्धलीलाः। चतुरविलासिन्य इत्यर्थः। तासामुचिताश्च ता दन्तपत्रिकाश्च कर्णभूषणानि। 'विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रिका' इति साधीयान् पाठः। अन्यथा विप्रकृष्टार्थप्रतीतिकत्वेन कष्टाख्यार्थदोषापत्तेः। 'कष्टं तदर्थावगमो दूरायत्तो भवेत्' इति लक्षणात्। विलासिनीनां या विभ्रमदन्तपत्रिका विभ्रमार्थानि यानि दन्तमयपत्राणि। विभ्रमदन्तशब्दयोः षष्ठीसमासपर्यवसानात्तादर्थ्यलाभः। तासां विधित्सया विधातुमिच्छया। विपूर्वाद्दधातेः 'सनि मीमा—' इत्यादिना अच इस्।

(१) विधित्सया।

'सः सि' इति तकारः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । ततः 'स्त्रियाम्' इत्यनुवृत्तौ 'अप्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्यये टाप् । नूनं निश्चितं जातु कदाचिदपि । 'कदाचिज्जातु' इत्यमरः । उद्धृतमुत्पाटितं विनायकस्य गणेशस्येदं वैनायकमेकं विषाणं दन्तः । 'विषाणं पशुशृङ्गे स्यात्क्रोडाद्विरददन्तयोः' इति विश्वः । अद्यापि पुनर्न प्ररोहति न प्रादुर्भवति । प्रपूर्वात् 'रुह प्रादुर्भावे' इत्यस्माल्लट् । किमन्यदकार्यमस्येति भावः । एतदन्यथा कथं गजाननस्यैकदन्तत्वमुत्प्रेक्ष्यते नूनमिति ॥ ६० ॥

निशान्तनारीपरिधानधूननस्फुटागसाऽप्यूरुषु लोलचक्षुषः ॥
प्रियेण तस्यानपराधबाधिताः प्रभञ्जनेना(१)नुचकम्पिरे सुराः ॥ ६१ ॥

निशान्तेति ॥ प्रभञ्जनेन वायुना सुरा देवा अनुचकम्पिरे अनुकम्पिता आश्वासिताः दयया स्पृष्टाः । किंभूताः यतोऽपराधाभावेन बाधिताः रावणेन अपराधरहितपीडिताः । वायुना तु स्फुटागसा प्रकटापराधेनाऽपि तस्य रावणस्य प्रियेण वल्लभेन । परिभूतश्च अपरिभूतेन सब्रह्मचारिणाऽवश्यमेवानुकम्पया दृश्यते । केचित्त्वनुकम्पयांचक्रिरे इति ण्यर्थमाहुः । कीदृशेन वायुनेति सापराधत्वमाह—निशान्तनार्यः शुद्धान्तमहिलास्तासां परिधानधूननेन वासश्चालनेन स्फुटं प्रकटमागोऽपराधो यस्य तेन । कथं तर्हि तस्य प्रिय- इत्याह—ऊरुषु लोलानि दर्शनलम्पटानि चक्षूंषि यस्येति रावणविशेषणम् । यद्यसौ महिषीणां वासांसि न धुनुयात्तत् कथं हाटकशिलासदृक्पीवरोरुदर्शनं तस्य घटते । अत एव च तस्य प्रियः । तदेतेन तत्प्रभुत्वं ख्याप्यते—ये सापराधास्ते न बाधिता निरागसस्तु पीडिता- इति । निशान्तग्रहणेनात्र अपराधवत्त्वं सूच्यते । निशान्तनार्यो न तु यत्रतत्रस्थाः । केचित्तु रात्र्यवसानं निशान्तमाहुः ॥ ६१ ॥

निशान्तेति ॥ निशान्तं गृहम् । 'निशान्तं गृहशान्तयोः' इति विश्वः । तत्र या नार्यः । शुद्धान्तस्त्रिय- इत्यर्थः । तासां परिधानान्यन्तरीयाणि । 'अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंऽशुके' इत्यमरः । तेषां धूननं चालनम् । धूञो ण्यन्तात्ल्युट् । 'धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्य' इति नुक् । तेन स्फुटागसा व्यक्तापराधेनापि । अन्तःपुरद्रोहस्य महापराधत्वादिति भावः । ऊरुषु तासां सक्थिषु लोलचक्षुषः सतृष्णदृष्टेः । 'सक्थि क्लीबे पुमानूरुः' इति, 'लोलश्चलसतृष्णयोः' इति चामरः । अत एव रावणस्य प्रियेण प्रमोदास्पदभूतेन । अङ्गीकृता म्लानिर्न दोषायेति न्यायादिति भावः । प्रकम्पनेन वायुना अनपराधेऽपराधाभावेऽपि बाधिताः । राजपुरुषैरिति शेषः । सुरा अनुचकम्पिरे । स्वयमुपायेनान्तः प्रविश्यानपराधबाधानिवेदनेन मोचयता वायुनाऽनुकम्पिता इत्यर्थः । एकस्य वैदग्ध्याद्बहवो जीवन्तीति भावः ॥ ६१ ॥

तिरस्कृतस्तस्य जनाभिभाविना मुहुर्महिम्ना महसां महीयसाम् ॥
बभार बाष्पैर्द्विगुणीकृतं तनुस्तनूनपाद्धूमवितानमाधिजैः ॥ ६२ ॥

तिरस्कृत इति ॥ तनूनपादग्निर्धूमवितानं धूमपुञ्जं बभार दध्रे, कीदृशम् आधिजैः शोकोत्थैर्मनःपीडितोत्पन्नैर्बाष्पैरश्रुभिर्द्विगुणीकृतं घनीकृतं घनत्वमापादितम् । जलेन हि बहुलतरो धूमो भवति । अत एव तनुरल्पोऽपि । कीदृशोऽग्निरिति शोककारणमाह—तस्य रावणस्य महसां तेजसां महिम्ना माहात्म्येन मुहुः शश्वत् तिरस्कृतः, किंभूतः किंभूतानां महसां महीयसां प्रचुराणामुदग्रप्रभावाणां, किंभूतेन महिम्ना जनाभिभाविना लोकपराभवकारकेण । अग्निर्हि नित्यमेवाभिमानी तस्मात्तीक्ष्णस्तेजस्वी नास्त्यन्यः । यदाऽनेन तेजसा निःप्रभावीकृतः तदा शोकाद्रोदिति । अत एव तनुः । यः किल नरः परिभूतः सोऽवश्यमेव धूयमानो रोदिति दुर्बलश्च स्यात् । अतिशयेन महान् महीयान् ॥ ६२ ॥

(१) प्रकम्पनेना० ।

तिरस्कृत इति ॥ किञ्च तस्य रावणस्य जनाभिभाविना लोकतिरस्कारिणा महीयसामतिमहतां महसा तेजसा महिम्ना महत्त्वेन। 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इतीमनिच्। मुहुस्तिरस्कृतः अत एव तनुः कृशः। तनुं न पातयति जाठररूपेण शरीरं धारयतीति तनूनपादग्निरिति स्वामी। 'नभ्राट्-' इत्यादिसूत्रेण निपातनान्नञो नलोपाभावः। आधिजैर्दुःखोत्थैर्बाष्पैः निःश्वासोष्मभिः। 'बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः' 'पुंस्याधिर्मानसी व्यथा' इति विश्वामरौ। द्वौ गुणावावृत्ती यस्य स द्विगुणः। ततश्च्विः। द्विगुणीकृतं द्विरावृत्तम्। 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती। धूमवितानं धूममण्डलं बभार। अग्निरपि तत्सन्निधौ निस्तेजस्को धूमायमान आस्त इत्यर्थः। धूमद्वैगुण्यासम्बन्धे सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः॥ ६२॥

(१)तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः॥
गृहीतदिक्कैरपुनर्निवर्तिभिश्चिराय याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैः॥ ६३॥

तदीयेति ॥ दिग्गजैराशाद्विरदैश्चिराय चिरेण कल्पान्तं यावत् याथार्थ्यमन्वर्थत्वमलम्भि सार्थकत्वं लब्धं, किंविधैः गृहीतदिक्कैः आश्रितदिग्भिः। अत एव सार्थकं नाम बभूव। पुनः कीदृशैः तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः रावणीयकुञ्जरपंक्तिप्रेरितैः भग्नैः, अपरं किंभूतैः कटस्थलात् गण्डतलान्नष्टमदजलैः, प्रोषितं व्यपगतं दानं बाहुल्याद्वारीव दानं वारि। अन्यत्किंभूतैः अपुनर्निवर्तिभिः नव्याघुटितैः भयाद्दिक्षु एव स्थितैः। अत एव दिग्गज इति नाम्नः सार्थकत्वमासीत्। पुनर्निवर्तन्तेऽभीक्ष्णमिति पुनर्निवर्तिनस्ततो नञ्समासः। अर्थेऽनुगता यथार्था इत्यर्थपदेन विग्रहः। तद्भावो याथार्थ्यम्॥ ६३॥

तदीयेति ॥ तदीयमातङ्गानां घटाभिर्व्यूहैः विघट्टितैराभिहतैः। 'गजानां घटना घटा' इत्यमरः। अत एव कटस्थलेभ्यः प्रोषितान्यपगतानि दानवारीणि येषां तैः। गृहीताः पलाय्य संश्रिता दिशा यैस्तैर्गृहीतदिक्कैः। 'शेषाद्विभाषा' इति कप्। अपुनर्निवर्तिभिर्भयात्तत्रैव स्थितैर्दिग्गजैः चिराय याथार्थ्यं दिक्षु स्थिता गजा दिग्गजा इत्यनुगतार्थनामकत्वमलम्भि लब्धम्। लभेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ्। 'विभाषा चिण्णमुलोः' इति विकल्पान्नुमागमः॥ ६३॥

परस्य मर्माविधमुज्झतां निजं द्विजिह्वतादोषमजिह्मगामिभिः॥
तमिद्धमाराधयितुं सकर्णकैः कुलैर्न भेजे फणिनां भुजङ्गता॥ ६४॥

परस्येति ॥ फणिनां कुलैः सर्पाणां समूहैः तं रावणमाराधयितुं भुजङ्गता न भेजे सर्पधर्मो नाश्रितः। कीदृशं तमिद्धमुग्रप्रतापं प्रचण्डरूपं किंभूतैः कुलैः सकर्णकैः उपदेशग्रहणावहितैः सावधानैः सेवाकुशलैः। भुजङ्गधर्माभावं दर्शयति—किं कुर्वतां फणिनां निजं स्वाभाविकं द्विजिह्वतादोषं दशनात्मकमुज्झतां त्यजताम्। द्विजिह्वताया दोषो द्विजिह्वतादोषः। कथंविधं तं दोषं परस्य दष्टस्य मर्माविधमरुन्तुदं पीडाजनकं, किंभूतैः कुलैः अजिह्मगामिभिः नित्यमेव तत्रस्थैः निषिद्धकुटिलगामित्वैः। गमनं ह्यत्र प्राधान्येन निषिध्यते, तस्मिंश्च निषिद्धे कुटिलगामित्वमेव निषिद्धं भवति। अथ वा अकुसृतिव्यवहारैस्तथा सकर्णकैर्विदग्धैरुपदेशग्रहणावहितैरित्यर्थः। अत एव सर्पत्वं न भक्तम्। चक्षुःश्रवसो ह्येतद्विलक्षणा भवन्ति। अथ चोक्तिः—अन्योऽपि यः किल सकर्णकः प्राज्ञः स इद्धं राजानं तोषयितुं भुजङ्गतां विटतां सहेलत्वं न सेवते, परस्य च मर्मस्पृशं द्विजिह्वतामेव दोषं पैशुन्यं त्यजति, अथ जिह्मत्वं च न याति। मर्माणि विध्यतीति मर्मावित् 'नहिवृतिवृषी'ति दीर्घः॥ ६४॥

(१) मल्लिनाथीयव्याख्यायां ६३-६४ श्लोकयोः ६५-६६ श्लोकयोश्च पौर्वापर्यविपर्ययः।

परस्येति । किञ्च इद्धं दीप्तम् उग्रमित्यर्थः । इन्धी दीप्तौ कर्तरि क्तः । तं राजगणमाराधयितुं सेवितुं परस्य स्वेतरस्य मर्माणि हृदयादिजीवस्थानानि कुलाचारव्रतानि च विध्यति भिनत्तीति मर्माविद् । विध्यतेः क्विप् 'ग्रहिज्या-' इति सम्प्रसारणम् । 'नहिवृति-' इत्यादिना पूर्वस्य दीर्घः । तं मर्माविधं निजं स्वीयं द्विजिह्वतायां सर्पत्वे यो दोषो दृष्टिविषत्वादिस्तम् । अन्यत्र द्विजिह्वता पिशुनता । 'द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ' इत्यमरः । सैव दोषस्तमुज्झता त्यजता फणिनां सम्बन्धिभिरजिह्मगामिभिः करचरणादिमद्विग्रहधारित्वादृजुगातिभिस्तैः । अकपटचारिभिश्च । तथा कर्णाभ्यां सह वर्तन्त इति सकर्णकास्तैः । चक्षुःश्रवस्त्वं विहाय आविष्कृतकर्णैरित्यर्थः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । अन्यत्र कर्णयति सर्वं शृणोतीति कर्णको नियन्ता । कर्णयतेर्ण्वुल् । ततः पूर्ववत्समासे सकर्णकैः । सनियामकैरित्यर्थः । फणिनां सर्पाणां कुलैर्वर्गैर्भुजङ्गता सर्पता विटत्वं च । 'भुजङ्गो विटसर्पयोः' इति हलायुधः । न भेजे त्यक्ता । भुजैर्गच्छन्तीति भुजङ्गाः । गमेः सुपि खच् स डिद्वा वाच्यः । तस्मिन्नियन्तरि खले खलत्वमपि सर्पैः सर्पत्वमपि विहाय वेषभावक्रियाभिः सौम्यत्वं श्रितामित्यर्थः । अत्र प्रस्तुतसर्पविशेषणसाम्यादप्रस्तुतखलव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिः ॥ ६४ ॥

तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च ॥
प्रसूनक्लृप्तं (१)ददतः सदर्तवः पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः ॥६५॥

तपेनेति ॥ ऋतवो वसन्ताद्याः अस्य रावणस्य पुरे नगरे सदा वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः । दधुः पाठे बभुः । वसन्तीति वास्तव्याः वसेस्तव्यत् । ते च कुटुम्बिनश्च तद्भावं दधुः कुटुम्बित्वं बिभ्रतो नित्यमूषुरित्यर्थः । किं कुर्वतः प्रसूनक्लृप्तं ददतः प्रसूनं पुष्पफलं तदेव क्लृप्तं भाटकं ददतो ददानाः । कुटुम्बिधर्ममाहुः । किं कृत्वा तपेन ग्रीष्मेण पुंसा वर्षाः स्त्रियः समेत्य मिलित्वा, तथा शरदा नार्या सह हिमागमो हेमन्तो भर्ता मिलित्वा, तथा वसन्तलक्ष्म्या सह शिशिरः समेत्य । एतेन कुटुम्बिधर्म उक्तः । कुटुम्बिनो हि सकुटुम्बाः परावसथे वसन्तो भूपतये क्लृप्तं गृहभाटकं ददति । कुटुम्बदाराः षड्ऋतवः स्वचिह्नान्विता अजस्रं तत्र संनिहिता इति श्लोकार्थः । प्रसूयत इति प्रसूनम् 'उदितश्चे'ति निष्ठानत्वम् ॥ ६५ ॥

तपेनेति । सदा नित्यं नतु यथाकालं प्रसूनक्लृप्तिं कुसुमसम्पत्तिम् । 'प्रसूनं कुसुमं सुमम्' इत्यमरः । दधतो धारयन्तः ऋतवो वर्षाः प्रावृट् तपेन ग्रीष्मेण । 'उष्ण ऊष्मागमस्तपः' इति, 'स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ शरत्स्त्रियाम्' इति चामरः । तथा हिमागमो हेमन्तः शरदा, तथा शिशिरो वसन्तलक्ष्म्या च समेत्य मिथुनीभावेन मिलित्वा अस्य रावणस्य पुरे वसन्तीति वास्तव्या वस्तारः । 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' इति तव्यत्प्रत्ययः । ते च कुटुम्बिनश्च तेषां भावं तत्ताम् । प्रतिवासित्वमित्यर्थः । ययुः । समेत्य ययुरिति समुदायसमुदायिनोरभेदविवक्षया समानकर्तृत्वम् । अत्र पुरे युगपत्सर्वर्तुसम्बन्धाभिधानादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः ॥ ६५ ॥

अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः सुरेन्द्रबन्दीश्वसितानिलैर्यथा ॥
सचन्दनाम्भःकणकोमलैस्तथा वपुर्जलार्द्रापवनैर्न निर्ववौ ॥ ६६ ॥

अभीक्ष्णमिति ॥ तस्य यातुधानस्य वपुः शरीरं यथा येन प्रकारेण सुरेन्द्रबन्दीश्वसितानिलैः सुराधिपगृहिणीनिःश्वासपवनैर्निर्ववौ निर्वृतिं भेजे, तथा न जलार्द्रापवनैः । सजलं वासो जलार्द्रा जलार्द्रायाः पवना जलार्द्रापवनाः तैः । श्रीखण्डाम्बुयुतं वस्त्रं जलार्द्रेत्यभिधीयते । हृता हठाच्चारी बन्दी भण्यते । बाहुल्येन कविभिः स्त्रीलिङ्गनिपातः कथितः ।

(१) क्लृप्तिं दधतः ।

कदाचिद्वदनमारुताः शीतला भविष्यन्ति । किंभूतैः अभीक्ष्णमतिशयेन उष्णैरपि । दुःखितस्य हि निःश्वासा अत्यर्थं तप्ता भवन्ति । तर्हि पद्ममारुताः उष्णा भवेयुः । कथंभूतैः सचन्दनाम्भःकणकोमलैः सचन्दना ये अम्भःकणा जलबिन्दवः तैः कोमलैः मृदुभिर्मनोज्ञैः । तर्हि कथमेष विपर्ययः, कथंभूतस्य सोष्मणः सदर्पस्य बलोष्मणा ध्मातस्य । मानिनश्चैतदेवाधिकं सुखं यत्तु नार्यो बद्धा रुदन्ति । न तु पराभिभूतस्य विषयोपभोगः। निर्पूर्वो वातिरुपशमे वर्तते ॥६६॥

अभीक्ष्णमिति ॥ उष्मणा स्मरज्वरेण सहितः सोष्मा तस्य सोष्मणस्तस्य रावणस्य वपुरभीक्ष्णं भृशमुष्णैरपि । शोकादिति भावः । सुरेन्द्रस्य बन्द्यः स्त्रियः तासां श्वसितानिलैर्निःश्वासमारुतैर्यथा निर्ववौ निर्वृतम् । निर्वाणे निर्वृतौ मोक्षे' इति वैजयन्ती । तथा सचन्दनाम्भःकणाः चन्दनोदकबिन्दुसहिताः ते च ते कोमला मृदुलाश्च तैर्जलार्द्राणां जलोक्षिततालवृन्तानां पवनैर्न निर्ववौ ।

'धवित्रं तालवृन्तं स्यादुत्क्षेपव्यजनं च तत् ।
जलेनार्द्रं जलार्द्रा स्यात्—'

इति वैजयन्ती । अत्र सन्ततस्योष्णोपचारान्निर्वृतिरिति कारणविरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः ॥६६॥

अन्यच्च कीदृशोऽसावित्याह—

अमानवं जातमजं कुले मनोः प्रभाविनं भाविनमन्तमात्मनः ॥
मुमोच जानन्नपि जानकीं न यः सदाभिमानैकधना हि मानिनः ॥६७॥

अमानवमिति ॥ यो रावणः अजं विष्णुं मनोः कुले जातं कार्यार्थं सूर्यवंशे रामरूपेण अवतीर्णं जानन्नपि जानकीं न मुमोच सीतां न तत्याज, कथंभूतम् अमानवममनुष्यं देवरूपिणं तथा अजम् । विरुद्धं चैतत्–यो हि जातः स कथमजो भवेत् , यश्च मनुवंशे समुत्पन्नः स कथममानवः । तथा प्रभाविनं शक्तमत एव आत्मनः अन्तमवसानकारकं भाविनं भविष्यन्तम् । यदि सः अजमात्मनोऽन्तं भाविनमवसानकारकं भविष्यन्तमज्ञासीत् विष्णुरयं मद्वधार्थमेव भूमावुत्पन्नः इत्यमंस्त, तर्हि कुतो न मुमोच इत्याह—हीति हेतौ, यतो हेतोः मानिनोऽभिमानवन्तः सदा अभिमानैकधनाः, अभिमान एव एकं धनं येषां ते तथा । ते हि मृत्यावपि प्राप्ते मानं न त्यजन्तीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

स चायमासन्नविनाशस्तुभ्यमपि दुग्धः पुनस्त्वयैव हत इति युग्मेनाह—

अमानवमिति ।। मनोरयं मानवः । 'तस्येदम्' इत्यण्प्रत्यये पर्यवसानाज्जातावेकवचनम् । अन्यथा मनोर्जातमित्येव स्यात् । अमानवममानुषम् । न जायत इत्यजम् । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्ययः । तथापि मनोः कुले जातं रामस्वरूपेणोत्पन्नमिति विरोधः । स चाभासत्वादलङ्कार इत्याह-प्रभाविनमिति । महानुभावे तस्मिन्न कश्चिद्विरोध इति भावः । 'आभाक्ष्ण्ये णिनिः' इति णिनिः । इनिर्वा मत्वर्थीयः । भवन्तामिति शेषः । आत्मनः स्वस्यान्तम् । अन्तं करोतीत्यन्तम् । अन्तशब्दात् 'तत्करोति—' इति ण्यन्तात्पचाद्यच् । भाविनं भविष्यन्तम् । भविष्यति गम्यादयः । जानन्नपि यो रावणः जनकस्यापत्यं स्त्री जानकी सीता तां न मुमोच नामुञ्चदित्यन्वयः। जानतोऽप्यमोचने कारणमाह -मानिनः सदा प्राणात्ययेऽप्यभिमान एवैकं मुख्यं धनं येषां ते । प्राणात्ययेऽपि न मानं मुञ्चन्तीत्यर्थः। कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥६७॥

स्मरत्यदो दाशरथिर्भवन्भवानमुं वनान्ताद्वनितापहारिणम् ॥
पयोधिमाविद्ध(१)चलज्जलाविलं विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ६८

स्मरतीति ॥ हे कृष्ण ! भवान् अमुं रावणं लङ्कां निकषा लङ्कायाः समीपे हनिष्यति अवधीत्, अदः स्मरति एतदभिजानाति । किं कुर्वन् दाशरथिः दशरथस्यापत्यं रामनामा भवन्

(१) ०माबद्ध० ।

सन् किं कृत्वा पयोधिं विलङ्घ्य समुद्रमुत्तीर्य । काका प्रश्नमाह-कीदृशममुं वनान्तात् दण्डकारण्यसमीपात् वनितापहारिणं सीताचोरं, कीदृशं पयोधिमाविद्धचलज्जलाविलम् आ-विद्धं पर्वतन्यासोत्क्षुभितम् अत एव चलत् यत्तोयम् तेन आविलं कलुषम् इति भङ्ग्या सेतुं स्मरयति । निकषासमयाहाधिकअन्तरान्तरेणयुक्ते द्वितीया । हनिष्यतो'त्यभिज्ञावचने लृडि'ति भूते लृट । यच्छब्दयोजना चात्र न कार्या 'न यद्दी'ति लृण्निषेधप्रसङ्गात् । भवन्निति 'अत्वसन्ते'त्यादिना दीर्घः कथं न स्यात् । (?) तथा च—

शत्रदन्तक्विबन्तानां क्वसन्तानां तथैव च ।
तृजन्तानां तु लिङ्गानां धातुत्वं नोपहन्यते ॥ ॥ ६८ ॥

स्मरतीति ॥ भातीति भवान् । भातेर्डवतुः । दशरथस्यापत्यं पुमान्दाशरथिः । 'अत इञ्' इतीञ्प्र-त्ययः । भवन् रामः सन्नित्यर्थः । भवतेर्लटः शत्रादेशः । वनान्ताद्दण्डकारण्याद्वनितापहारिणं सीतापहर्तार-ममुं रावणम् । आबद्धः प्रक्षिप्ताद्रिभिर्बद्धसेतुः अत एव चलन्ति जलानि यस्य स च । अत एव आविलश्च तमाबद्धचलज्जलाविलं पयोधिं विलङ्घ्य लङ्कां निकषा लङ्कासमीपे । 'समयानिकषाशब्दौ सामीप्ये त्वव्यये मतौ' इति हलायुधः । 'अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि' इति द्वितीया । हनिष्यति अवधीत् । 'अभि-ज्ञावचने लृट्' इति भूते लृट् । अदो हननं भवान्स्मरतीति काकुः । प्रत्यभिजानासि किमित्यर्थः । शेषे प्रथम ॥६८॥

अथोपपत्तिं छलनापरोऽपरामवाप्य शैलूष इवैष भूमिकाम् ॥
तिरोहितात्मा शिशुपालसंज्ञया प्रतीयते सम्प्रति सोऽप्यसः परैः ॥ ६९ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरमनन्ते सरति काले एष रावणोऽपरामुपपत्तिं जन्मान्तरमवाप्य रूपान्तरं प्राप्य सम्प्रति इदानीं सोऽपि सन् परैः असः प्रतीयते लोकैरन्यो ज्ञायते । कथंभूतः शिशुपालसंज्ञया तिरोहितात्मा संवृतदेहः स्थगितात्मस्वरूपः, यतः किंविधः छलनापरः वञ्चनाप्रधानः । भूयोऽपि रावण एव शिशुपालरूपेणावतीर्णः लोकान् बाधितुमि-त्यर्थः । क इव कामवाप्य स एवान्यो बुध्यत इत्यत आह—क इव शैलूष इव नट इव । यथा शैलूषो नटोऽपरां भूमिकां पात्रान्तरत्वं प्राप्य सोऽपि सन् लोकैः असः प्रतीयते । भीमसेनभूमिकातो ह्यर्जुनभूमिकां प्राप्तोऽपि नटोऽन्य एष इति भ्रान्तिर्भवति । सोऽपि छलनापरः चमत्कृतिजनकः सामाजिकानाम् । अपरां भूमिकां पात्रान्तरत्वं प्राप्य तिरो-हित आत्मा येनेति कार्यसिद्धये योजनीयम् ॥ ६९ ॥

अथेति ॥ अथ राक्षसदेहत्यागानन्तरं सम्प्रति छलनापरः परप्रतारणापरः एष रावणः शैलूषो नटः तस्य भूमिका रूपान्तरमिव ।

'शैलूषो नटभिल्लयोः ।
भूमिका रचनायां स्यान्मूर्त्यन्तरपरिग्रहे' ॥

इति विश्वः । अपरामुपपत्तिम् । जन्मान्तरमित्यर्थः । अवाप्य शिशुपालसंज्ञया तिरोहितात्मा तिरोहितस्व-रूपः सन् सोऽपि रावण एव सन्नपि परैरितरैः स न भवतीत्यसः तस्मादन्य एव । 'नञ्' इति नञ्समासः । अत एव 'एतत्तदोः सुलोपो-' इत्यादिना न सुलोपः । प्रतीयते ज्ञायते इति प्रतिपूर्वादिणः कर्मणि लट् । यथैक एव शैलूषो रूपान्तरमास्थाय तद्देशभाषादिभिरन्य एव प्रतीयते तद्वदयमपि मानुषदेहपरिग्रहादन्य इव भाति । दौर्जन्यं तु तदेवेत्यवश्यं संहार्य इति भावः ॥ ६९ ॥

स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः ॥
युवा कराक्रान्तमहीभृदुच्चकैरसंशयं सम्प्रति तेजसा रविः ॥ ७० ॥

स बाल इति ॥ हे कृष्ण ! स शिशुपालः बालः सन् वपुषा शरीरेण चतुर्भुज आसीत्

चतुःप्रकोष्ठः सञ्जातः । अपरं मुखेन त्रिलोचनः त्रिभिर्नयनैः युक्तः किंभूतः पूर्णेन्दुनिभः शशितुल्यः अखण्डशशितुल्यवदनः । अन्यत् सम्प्रति साम्प्रतं युवा तरुणः सन् असंशयं निश्चितं तेजसा रविरासीत् सूर्यतुल्यो बभूव, कथंभूतः उच्चकैरतिशयेन कराक्रान्तमहीभृत् करेण दण्डेनाक्रान्ताः पराभूता महीभृतो येन सः । अथ वा उच्चकैः उन्नतः, करैर्बलिभिः आत्मवशं नीता महीभृतो राजानो येन । रविः कीदृशः कराक्रान्तमहीभृत् करैः किरणसमूहैः आक्रान्ताः सन्तापिता महीभृतः पर्वता येन सः । उक्तं च—

> शिशुपालः पुरा जातस्त्रिनेत्रश्च चतुर्भुजः ।
> पितरौ वाथ तं दृष्ट्वा हातुं वै चक्रतुर्मतिम् ॥
> उच्चचाराथ नभसि वागेवमशरीरिणी ।
> नैष त्याज्यो महाराज ! श्रीमान् वीरो भविष्यति ॥
> स चास्य वधको भावी यं दृष्ट्वा निपतिष्यतः ।
> बाहू नेत्रं च सहसा तद् बुद्ध्वा पाल्यतामयम् ॥

अत्र च अर्थान्तरप्रतीत्या तस्य सर्वदेवमयत्वमुक्तम् । चतुर्भुजो नारायण इन्दुः शशी त्रिलोचनः शिवो रविरादित्यः । रविरपि करैः महीभृतः आक्रमते अधितिष्ठतीत्यवयवश्लेषोऽयम् ॥ ७० ॥

अथैतद्दौर्जन्यं त्रिभिराविष्करोति—

स बाल इति ॥ स शिशुपालो बालः सन् वपुषा चतुर्भुजो भुजचतुष्टयवानासीत् । विष्णुरिति ध्वनिः । मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्तत्तुल्यः त्रिलोचनो लोचनत्रयवानासीत् । त्र्यम्बक इति ध्वनिः । बालविशेषणात्सम्प्रति तत्सर्वमन्तर्हितमिति भावः । सम्प्रति तु युवा सन् करेण बलिना आक्रान्तमहीभृदाधिष्ठितराजकः सन् अभ्यग्रांशुत्यातशैलः । 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । उच्चकैस्तेजसा रविरसंशयम् । संशयो नास्तीत्यर्थः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । वपुषा मुखेन चेति 'येनाङ्गविकारः' इति तृतीया, हानिवदाधिक्यस्यापि विकारत्वात् । तथा च वामनः—'हानिवदाधिक्यमप्यङ्गविकारः' इति । तेजसेति 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीया । कराक्रान्तेत्यादिना श्लेषानुप्राणितेयमुत्प्रेक्षा । रविरसंशयमिति तस्य पूर्णेन्दुनिभ इत्युपमया संसृष्टिः । हरिहरादितुल्यमहिमत्वादतिदुर्धर्षः स इति भावः ॥ ७० ॥

> **स्वयं विधाता सुरदैत्यरक्षसामनुग्रहापग्रहयो(१)र्यदृच्छया ॥**
> **दशाननादीनभिराद्धदेवतावितीर्णवीर्यातिशयान्हसत्यसौ ॥ ७१ ॥**

स्वयमिति ॥ असौ शिशुपालो दशाननादीन् रावणहिरण्याक्षप्रभृतीन् सुरशत्रून् हसति अशक्तान् मन्यते । यतः कारणात् सुरदैत्यरक्षसां देवासुरनैरृतानां यदृच्छया स्वेच्छया अनुग्रहापग्रहयोः प्रसादापमानयोः स्वयं विधाता आत्मनैव कर्ता । देवादीनां प्रभुरित्यर्थः । किंभूतान् दशाननादीन् अभिराद्धाभिस्तपसा तोषिताभिः देवताभिर्दत्तविक्रमसम्पदः इति । महीयानेष विशेषः-यो हि देवानां प्रभुर्यस्य तु ते ईश्वरास्तयोः कीदृगन्तरम् । देव एव देवता । वीरेषु साधु वीर्यं यदि वा वीरस्य भावः कर्म वा वीर्यम् । निपातनाद्वृद्धेरभावः ॥ ७१ ॥

स्वयमिति ॥ यदृच्छया स्वेच्छया स्वयं सामर्थ्येन । न तु देवताप्रसादबलादिति भावः । सुरदैत्यरक्षसां देवदानवयातुधानानामनुग्रहावग्रहयोः प्रसादनिग्रहयोर्विधाता कर्ता असौ शिशुपालः अभिराद्धाभिराराधिताभि-

---

(१) ०वग्रहयो० ।

दैवताभिरीश्वरादिभिर्वितीर्णो दत्तो वीर्यातिशयः प्रभावातिशयो येषां तान्दशाननादीन्हसति । अनन्यप्रसादलब्धैश्वर्ये मयि कथं याचकैस्तुल्यतेति गर्वाद्धसतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ॥
सतीव योषित्प्रकृतिः सुनिश्चिता(१) पुमांसमन्वेति भवान्तरेष्वपि ॥७२॥

बलेति ॥ तेन जिगीषुणा मानिना शिशुपालेन पूर्ववत् हिरण्यकशिपुरावणवत् अधुनापि साम्प्रतमपि जगद्विश्वं प्रबाध्यते त्रिभुवनं दूयते । कस्मात् बलावलेपात् बलं शक्तिः सम्पत्तिः अवलेपः परेष्ववज्ञा, बलं च अवलेपश्च बलावलेपं तस्मात् । युक्तोऽयमर्थः । यतः कारणात् सुनिश्चिता प्रकृतिः सदभ्यस्तः स्वभावो भवान्तरेष्वपि जन्मान्तरेष्वपि पुमांसमन्वेति अनुयाति पुरुषं प्राप्नोति । अन्यथा कथं पूर्ववदिदानीमपि जगद्बाधते इति भावः । का इव सती योषिदिव । यथा सती योषित् भर्तृशरणा नारी भवान्तरेष्वपि पुमांसमात्मीयभर्तारं लभते ॥ ७२ ॥

बलेति ॥ जिगीषुणा नित्योत्साहवतेत्यर्थः । तेन शिशुपालेन बलावलेपाद्बलगर्वादधुनापि पूर्ववत्पूर्वजन्मनीव जगत्प्रबाध्यते । तथा हि—सती पतिव्रता योषिदिव सुनिश्चलाऽतिस्थिरा प्रकृतिः स्वभावो भवान्तरेषु जन्मान्तरेष्वपि पुमांसमभ्येति ।

'पतिं या नाभिचरति मनोवाक्कायसंयता ।
सा भर्तुर्लोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते' ॥

इति मनुः । उपमोपमेयपुरस्कृतोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७२ ॥

तदेनमुल्लङ्घितशासनं विधेर्विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिम् ॥
शुभेतराचारविपक्त्रिमापदो निपादनीया हि सतामसाधवः ॥ ७३ ॥

तदेनमिति ॥ तदिति वाक्योपसंहारे । किं बहुनोक्तेन हे कृष्ण! एनं चैद्यं कीनाशनिकेतनातिथिं यमगृहगामिनं विधेहि कुरु । व्यापादयेत्यर्थः । कथंभूतं विधेर्दैवस्योल्लङ्घितशासनं प्रजाबाधनात् उल्लङ्घितं त्यक्तं शासनमाज्ञा मर्यादा येन सः तम् । दैवमगणयन्तमित्यर्थः । अथ यद्यसौ त्यक्तमर्यादः एतावता मम किं, येनाहं व्यापादयामीत्याह—हि यस्मात् सतां सद्भिः असाधवो व्यापादनीया हन्तव्या एव दुष्टा निग्रहणीयाः । कृत्यानां कर्तरि षष्ठी । यतः कीदृशा असन्तः शुभेतराचारविपक्त्रिमापदः शुभादितरः पापो य आचारो व्यवहारस्तेन विपाकेन निर्वृत्ता आपदो येषाम् । अशुभेन विपाकं गतमरणा य इत्यर्थः । यतस्तेषामयं पापोपभोगकालः, सद्भिश्च पापा निग्रहणीयाः । तेन भवांस्तं मारयेदित्यर्थः । एनमिति द्वितीयादौ एनादेशः । तमेवमिति पाठान्तरे तं चैद्यमेवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण विधेस्त्यक्ताज्ञमिति योज्यम् । विधेहि इति एत्वमभ्यासलोपश्च । विपाकेन निर्वृत्ता विपक्त्रिमाः । सर्गो हि वंशस्थवृत्तेन जगतीच्छन्दोभेदेन ॥ ७३ ॥

तदेनमिति ॥ तत्तस्माद्विधेर्विधातुरप्युल्लङ्घितशासनम् । स्वयं विधातेत्याज्ञुकरीत्यातिक्रान्तदैवशासनमित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । एनं शिशुपालं कीनाशनिकेतनातिथिं कीनाशो यमस्तस्य निकेतनं गृहं तत्रातिथिं प्राधुणिकं विधेहि कुरु । यमगृहं प्रेषयेत्यर्थः । 'कीनाशः कर्षके क्षुद्रे कृतान्तोपांशुघातिनोः' इति विश्वः । न चैतत्प्राघुणिकहस्तेन सर्पमारणं, भवादृशामवश्यकर्तव्यत्वादित्याह—शुभेतराचारेण दुराचारेण विपक्त्रिमाः परिपाकेन निर्वृत्ताः कालपरिपाकेन प्राप्ता आपदो येषां ते तथोक्ताः । 'ड्वितः क्त्रिः' इति पचेः क्त्रिप्रत्ययः । 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' इति तद्धितो मप्प्रत्ययः । असाधवो दुष्टाः सतां भवादृशां

---

(१) सुनिश्चला पुमांसमभ्येति ।

अगणियन्तॄणां निपातनीयाः वध्या हि । न च नैर्घृण्यदोषः । स्वदोषेणैव तेषां विनाशे निमित्तमात्रत्वादस्माकमित्याशयेन शुभेतराचारेत्यादिविशेषणोक्तिः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७३ ॥

एवं सति यत्फलं सम्पद्यते तदिन्द्रस्याशीर्द्वारेण वाक्यसमासावाह—

हृदयमरिवधोदयादवाप्त(१)द्रढिम दधातु पुनः पुरन्दरस्य ॥
घनपुलकपुलोमजाकुचाग्रद्रुतपरिरम्भनिपीडनक्षमत्वम् ॥ ७४ ॥

हृदयमिति ॥ हे विष्णो ! पुरन्दरस्य इन्द्रस्य हृदयं वक्षः पुनर्भूयो घनपुलकपुलोमजाकुचाग्रद्रुतपरिरम्भनिपीडनक्षमत्वं दधातु प्रियतमसंस्पर्शवशात् घनपुलकौ संहतरोमाञ्चौ अतिकण्टकितौ यौ पुलोमजाकुचौ इन्द्राणीस्तनौ तयोरग्रं प्रान्तः तेन द्रुतं शीघ्रं रभसात् यः परिरम्भः आलिङ्गनं तेन निपीडनं समुपमर्दः तत्क्षमत्वं तत्सहत्वं पीडनसामर्थ्यं दधातु धारयतु । कीदृशं वक्षः अरिवधोदयात् अवाप्तद्रढिम अरेः शिशुपालस्य वधेन य उदयोऽभ्युदय उत्पत्तिर्वा तस्मात् प्राप्तदृढत्वम् । अथ वा अरिवधोदयात् उपोढद्रढिम अरेश्चैद्यस्य वधेन य उदय उत्पत्तिस्तेन वा उभयोः अभ्युदयः स एव वा उदयस्तेनोपोढद्रढिम प्राप्तदार्ढ्यम् । अद्य हि चैद्येनोपद्रुतत्वात् हृदयं मृदु, तस्मिन् हते निःशल्यत्वात् प्राप्तदार्ढ्यम् । दृढस्य भावः द्रढिमा 'वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च' ति इमनिच् । अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा । अत्र मुनेः शृङ्गारवर्णनमनुचितमिति केचिद् दोषमुद्भावयन्ति, तमन्ये परिहरन्ति । स्वयं करणं यतेरनुचितं न तु वर्णनं दोषायेति ॥ ७४ ॥

किञ्चैवं दुष्टनिग्रहे शिष्टानुग्रहः स्यादित्याह—

हृदयमिति ॥ अरिवधोदयाद्रिपुनाशलाभात् उदूढद्राढिम नैश्चिन्त्याद् धृतदार्ढ्यम । स्वस्थमिति यावत् । पृथ्वादित्वाद् दृढशब्दादिमनिच्प्रत्ययः। 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इति ऋकारस्य रेफादेशः। पुरः शत्रुपुराणि दारयतीति पुरन्दर इन्द्रः । 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' इति खच्प्रत्ययः । 'खचि ह्रस्वः' इत्युपधाह्रस्वः । 'वाचंयमपुरन्दरौ च' इति निपातनाददन्तत्वं मुमागमश्च । तस्य हृदयं पुनर्भूयोऽपि । पूर्ववदेवेति भावः। घनपुलकयोः सान्द्ररोमाञ्चयोः, पुलोम्नो जाता पुलोमजा शची तस्याः कुचाग्रयोर्द्रुतपरिरम्भ - औत्सुक्याच्छीघ्रालिङ्गनं तत्र यत्पीडनं तस्य क्षमत्वं सहत्वं दधातु । प्राक्चित्तविक्षेपात्त्यक्तभोगेन शक्रेण सम्प्रति त्वत्प्रसादान्निष्कण्टकं स्वकीयं राज्यं भुज्यतामित्यर्थः । अत्र दार्ढ्यपदार्थस्योदूढद्राढिमेति विशेषणगत्या निपीडनक्षमत्वं प्रति हेतुत्वोक्त्या पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । हृदयनिपीडनक्षमत्वसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्त्या सम्बन्धेऽसम्बन्धरूपातिशयोक्तिरित्यर्थालङ्कारो वृत्त्यनुप्रासश्च तैरन्योन्यं संसृज्यते । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् ॥ ७४ ॥

ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभ-
स्तस्मिन्नुत्पतिते पुरः सुरमुनाविन्दोः श्रियं बिभ्रति ॥
शत्रूणां नितरां(२) विनाशपिशुनः कर्तुर्मतिं(३) संयति
व्योम्नीव भ्रुकुटिच्छलेन वदने केतुश्चकारास्पदम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये कृष्णनारद-
सम्भाषणं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

(१) ०दुदूढ० । (२) शत्रूणामनिशम् । (३) क्रुद्धस्य चैद्यं प्रति ।

ओमिति ॥ अथानन्तरं शार्ङ्गिणो नारायणस्य वदने मुखे केतुरुत्पात आस्पदं चकार प्रतिष्ठां बबन्ध । उत्प्रेक्षा । केन भ्रुकुटिच्छलेन भ्रूभङ्गव्याजेन कीदृशस्य शार्ङ्गिणः ओमिति उक्तवतः एव । ॐ इति अङ्गीकारे । चैद्यवधं प्रति कृतप्रतिज्ञस्येत्यर्थः । यतः कीदृशस्य संयति संग्रामविषये मतिं कर्तुः इच्छां विधातुः । कदा केतुरुदियायेत्याह— तस्मिन् सुरमुनौ नारदे पुरोऽग्रतः इति पूर्वोक्तां वाणीं व्याहृत्य अभिधाय नभ आकाशमुत्पतिते सति किम्भूते सुरमुनौ इन्दोः श्रियं बिभ्रति चन्द्रतुल्ये, किंविधः केतुः शत्रूणां रिपूणां नितरामत्यर्थं विनाशपिशुनः अभावसूचकः । नारदे गते सति हरेः शिशुपालं जिघांसोः कोपवशान्मुखे या भ्रुकुटिरुत्पादिता सा ज्ञायते चैद्यस्य विनाशसूचकः उत्पात इत्यर्थः । किंभूते मुखे व्योम्नीव कृष्णत्वादाकाशोपमे । अन्यस्यापि केनचिद्वधे विधित्सितेऽवश्यमेवाकाशे केतुरभावसूचकः स्थितिं करोतीति । बिभ्रतीति सप्तमी । कर्तुरिति तृन्नन्तः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्-म्सौ ज्सौ तौ गुरुकं च सूर्यतुरगैः शार्दूलविक्रीडितम् । सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् । अत्रोत्प्रेक्षोपमासङ्करोऽलङ्कारः । श्रीशब्दरम्यः काव्यं वेदः । प्रतिसर्गान्तं श्लोके श्रीशब्दप्रयोगः इति भद्रम् ।

इत्यानन्ददेवायनिवल्लभविरचितायां शिशुपालवधसारटीकायां सन्देहविषौषधिव्याख्यायां नारदागमनं नाम प्रथमः सर्गः ।

ओमिति ॥ तस्मिन्सुरमुनौ नारदे इति इत्थंभूतां वाचं व्याहृत्योक्त्वा नभ उत्पतिते समुद्गते पुरोऽग्रे इन्दोः श्रियं बिभ्रति सति । अथ मुनिवाक्यानन्तरमोमित्युक्तवतस्तथास्त्वित्यङ्गीकृतवतः । 'ओम्प्रश्नेऽङ्गीकृतौ रोषे' इति विश्वः । चेदीनां जनपदानामयं चैद्यः शिशुपालः । 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' इति ञ्यङ्प्रत्ययः । प्रति क्रुद्धस्य शार्ङ्गिणो वदने व्योम्नीवानिशं सर्वदा । अव्यभिचारेणत्यर्थः । शत्रूणां विनाशस्य पिशुनसूचकः । 'चन्द्रमभ्युत्थितः केतुः क्षितीशानां विनाशकृत' इति शास्त्रादिति भावः । केतुरुत्पातविशेषः । 'केतुर्द्युतौ पताकायां ग्रहोत्पातारिलक्ष्मसु' इत्यमरः । भ्रुकुटिच्छलेन भ्रूभङ्गव्याजेनास्पदं प्रतिष्ठां स्थितिं चकार । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातनात्सुडागमः । अनेन वाक्यार्थभूतस्य वीररससहकारिणो रौद्रस्य स्थायी क्रोधः स्वानुभावेन भ्रुकुट्या कारणभूतोऽनुमेय इत्युक्तम् । तथा तदविनाभूतस्य स्थायी प्रयत्नोपनेय उत्साहोऽप्युत्पन्न एवेत्यनुसन्धेयम् । इन्दोः श्रियं बिभ्रतीत्यत्र मुनेरिन्दुश्रियोऽयोगात्तत्सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपो निदर्शनालङ्कारः । वदने व्योम्नीवेत्युपमा । भ्रुकुटिच्छलेन केतुरिति छलादिशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपह्नवः । तत्र शत्रुविनाशसूचकं त्वपेक्षितेन्दुसान्निध्यव्योमावस्थानसम्पादकत्वं निदर्शनोपमयोरपह्नवोपकारसत्त्वादङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । चमत्कारकारितया मङ्गलाचरणरूपतया च सर्गान्त्यश्लोकेषु श्रीशब्दप्रयोगः। यथाह भगवान् भाष्यकारः—'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि च भवन्ति, अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति' इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । 'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् । सर्गान्तत्वाद्वृत्तभेदः । यथाह दण्डी—

'सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्राव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः ।
सर्वत्र भिन्नसर्गान्तैरुपेतं लोकरञ्जकम्' ॥ इति ॥ ७५ ॥

अथ कविः कविकाव्यवर्णनीयाख्यानपूर्वकसर्गसमाप्तिं कथयति—इतीति । इतिशब्दः समाप्तौ । माघकृताविति कविनामकथनम् । महाकाव्ये इति महच्छब्देन लक्षणसम्पत्तिः सूचिता । शिशुपालवध इति काव्यनामकथनम् । प्रथमः सर्ग इति । समाप्त इतिशेषः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते शिशुपालवधकाव्यव्याख्याने सर्वङ्कषाख्ये प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥